

Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler*

NESİMİ YAZICI
PROF. DR., ANKARA Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
e-posta: nesimiyazici@mynet.com

abstract

Some Considerations on the Protecting the Orphans during the Ottoman Period.

This paper mainly aims the Protecting institutions of the orphans during the Ottoman Period. At the same time, in the introduction, we widely discussed the teachings of Islam on the family, especially the children. In this context we touched the place of orphans in the Pre-Ottomans Turkish-Muslim societies. During the Ottoman period, the state and society made great efforts to protect the orphans for bringing up them as good personalities in the daily life. In this paper, as far as the research environment gives opportunity, the theory and practices of the Ottomans for protecting the orphans was given by using sources; and some times made some critics.

key words

family, child, orphan, ıslahhane (orphan's home), külhanbeyi, regulations of orphans.

Giriş

Bilindiği gibi insan yaratılışı itibarıyla medenî bir varlıktır ve bu nedenle toplum içerisinde yaşaması esastır. Toplumun çekirdeği ise ailedir ve aile de, hem İslâm öncesi, hem de İslâm sonrası Türk toplumunda çok önemli bir yere sahiptir.¹ Eski Türklerde ve özellikle Göktürklerde “Oğuş” şeklinde

* Bu metin İHH İnsanî Yardım Vakfı (İstanbul 10 Haziran 2006)'nca düzenlenen *Milletlerarası Yetim Sempozyumu*'na tebliğ olarak sunulmuş, hiçbir yerde yayınlanmamıştır.

1 Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977, s. 200-202; Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 33 (İstanbul Mart 1982), s. 158-168; Mehmet Eröz, *Türk Ailesi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977; Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, s. 29-48; Ülker Akkutay, “İslâmiyetten Önce Türk Ailesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara: Başbakanlık

isimlendirilen aile, cemiyeti oluşturan ilk sosyal birlik olarak bütün içtimai bünyenin çekirdeği durumundadır. Bazı iddiaların aksine Türk ailesi, sultaya dayanan *pederşahî* değil, velâyet esasında, baba hukukunun hâkim olduğu *pederî* aile sistemine sahipti. Yine Türk ailesini, *Geniş aile* şeklinde niteleyenler varsa da, genelde ana-baba ve evlenmemiş çocuklardan oluşan *Küçük/Çekirdek aile* olduğu tarzındaki görüşler daha fazla taraftar bulmuş durumundadır.² Kadınların toplumdaki yeri çok önemlidir. Esas olan, tek eşle ve dışardan evlenmedir. Bununla birlikte ailede babanın özel bir ağırlığının bulunduğu muhakkaktır.

Türk ailesiyle ilgili bilgi kaynaklarından biri olarak mitolojiye baktığımızda, burada "*Aile Ocağı*" sözüyle karşılaşırız ki bununla kastedilen, ailenin sıcaklığıdır. Çünkü ocak ve ocakta yanan ateş, ailenin sembolüydü, ayrıca da ateş eski Türler arasında kutsal sayılırdı. Tanrı tarafından insanlara armağan edilmiş olan *ateş*; *su*, *hava* ve *toprakla* birlikte kâinatın dört aslı unsurunu oluştururdu. "*Odsuz ev kutsuz ev*" şeklindeki atasözü de kaynağını bu telâkkîden almıştı. Türk mitolojisine göre ailenin kutsiyeti ve sağlam ahlâkî temellere dayanması Tanrı'nın emriydi. Eski Türklerde çocuk ve özellikle erkek çocuk sahibi olmak da önemliydi. Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın iki evlilik yaptığı ve her evliliğinden üçer erkek evlât sahibi olduğu anlatılmaktaydı. Çeşitli Türk boylarına ait destanlarda da aile kurumu ve bunun neticesinde evlât edinme üzerinde mutlaka durulduğu görülmektedir.³

Din değiştirmenin cemiyet hayatının her yönünde büyük değişikliklere neden olacağı izahtan varestedir. Türklerin İslâm'ı kabulü de başlı başına önemlidir ve hayatlarının her cephesini kapsayan pek büyük gelişmelere sebep olmuştur.⁴ Nitekim günümüzde Türk Tarihi'ni İslâm öncesi ve sonrası

Aile Araştırma Kurumu, 1991, c. I, s. 55-58; Mahmut Tezcan, "İslâm Öncesi ve Sonrası Eski Türk Ailesinin Sosyo-Kültürel Nitelikleri", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2000, s. 1-11; Nuray Eremrem, "Eski Türklerde Aile", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, s. 21-32; M. Şakir Ülkütaşır, "Aile (Türklerde Aile)", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: Asari İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1940, c. I, s. 186-187.

2 Aile tipleriyle ilgili olarak bkz. Birsen Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Aile Yazıları I*, Derl. Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991, s. 205-223; Aygen Erdentuğ, "Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri", *Aile Yazıları I* s. 321-357.

3 Bilge Seyidoğlu, "Türk Mitolojisi ve Efsanelerinde Aile", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1992, c. II, s. 571-575.

4 Türklerin İslâmiyet'i kabulü meselesini olabildiğince genişliğine değerlendirmeyi hedeflediğimiz bir çalışmayı sürdürmekteyiz. Bu konuyu özlü biçimde öğrenebilmek ve bibliyografik künyeler için şimdilik bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s. 29-74.

olarak ikiye ayırarak değerlendirmek genel bir kural halini almış bulunmaktadır. Bununla birlikte her toplumun yeni dinini, biraz da geçmişinden getirdikleriyle birlikte yaşadığı gerçeği vardır. Bu açıdan Türkler de İslâmiyet'i kabul ettiklerinde, geçmişlerini ve uzun yüzyıllarda oluşturdukları kültürel birikimlerini, bir fırça darbesiyle silmiş değillerdir. Burada sözünü ettiğimiz aile hayatında da İslâm'ın kurallarıyla birlikte, eski Türk töresi ve gelenekleri belirli oranda karışıp kaynaşmış, sonuçta bazı defalar diğer Müslüman milletlerin aile hayatlarından kısmen farklılıklar gösterebilen Türk-İslâm ailesi ortaya çıkmıştır.⁵ Şimdi biz, İslâm'ın aile ve çocuklarla ilgili buyruklarına bir göz attıktan sonra, esas hedefimiz olan çocuklar ve özellikle de yetim çocuklar konusunu dikkatlerimizden uzaklaştırmadan, Müslüman Türk aile yapısıyla ilgili en önemli birkaç hususa özlü biçimde bakabiliriz.

İslâm aileyi; hem kişinin huzur bulduğu bir ortam, hem neslin devamı için bir vesile, hem de mü'mini günah saydığı çeşitli kötülüklerden alıkoynan bir vasıta olarak değerlendirmiş ve büyük önem vermiştir. Bu durumun göstergesi Kur'ân-ı Kerîm'de konuyla ilgili çok sayıda ayet-i kerîmenin yer alması ve Hz. Peygamber'in Sünneti'nde de yeterli kural ve uygulama örnekleri bulunmuş olmasıdır.⁶

İslâm'a göre evlenmenin gayelerinden biri, hattâ en önemlisi çocuk sahibi olup neslin devamını sağlamaktır. Furkân 74. ayette mü'minlerin; "*Rabbimiz! Bize gözümüzü aydınlatacak eşler ve zürriyetler bağışla ve bizi takvâ sahiplerine önder kıl*" şeklinde dua ettikleri ifade edilmektedir. Yine İslâm'a göre çocuk sahibi olmanın sorumluluk gerektiren bir durum olduğu bilinmektedir. Çünkü çocuğun her bakımdan iyi yetiştirilmesi gerekmekte ve bu görev ana-babalara, en çok da babalara düşmektedir. Nitekim Tahrim 6. "*Ey iman edenler! Kendinizi ve çoluk çocuğunuzu, yakıtı insanlar ve taşlar olan Cehennem ateşinden koruyun*" ayetini yorumlayan müfessirler, çocukların ve diğer aile fertlerinin gözetim ve terbiyesinden öncelikle aile reisi olan babanın sorumlu olduğu konusunda ortak görüş içerisindeyler. Hz. Peygamber'e ait; "*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz*" hadisinde de babaların sorumluluğuna dikkat çekilmiş bulunmaktadır.⁷

5 İslâmî dönem Türk ailesi için bkz. Mahmut Tezcan, *İslâm Öncesi ve Sonrası Eski Türk Ailesinin Sosyo-Kültürel Nitelikleri*, s. 11-18; Orhan Türkdoğan, *Türk Ailesinin Genel Yapısı*, s. 49-59.

6 "*İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi O'nun varlığının belgelerindedir. Bunda düşünen insanlar için dersler vardır*". Rûm, 21; Ayr. bkz. Nahl 72; Nûr, 32. Bir hadis; "*Nikâh benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi uygulamazsa benden değildir. Evleniniz, ben diğer ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla iftihar ederim...*". Mehmet Akif Aydın, "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. II, s. 199-200; Ayr. bkz. Ömer Rıza Doğrul, "Âile (Kur'an'a Göre Âile)", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, c. I, s. 182-185.

7 Hayati Hökekleli, "Çocuk", *DİA*, c. VIII, s. 355-358.

İslâm'da çocuğun yetiştirilmesinde ana-babaya çok önemli sorumluluklar yüklenmiş olması yanında, babasız ve annesiz kalan yetim ve öksüz⁸ çocuklarla ilgili olarak da bütün topluma görevler verilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'deki on iki surede yirmi üç yerde tekil veya çoğul halde yetim kelimesinin geçmesi,⁹ Hz. Peygamber'e atfedilen çok sayıdaki hadis-i şerîfin¹⁰ bulunması, bu durumun açık delilini oluşturur.

Müslüman Türkler, babadan oğula doğuştan çok şeylerin geçtiğine inanıyorlardı. Nitekim "Ata oğlu ataç doğar" (Babanın oğlu babasına benzeyerek doğar) atasözü bu inanın bir ifadesiydi. Oğlu yetiştirmek babanın, kızı yetiştirmek ise annenin görevidi. Anneye "ög" denirdi ki, günümüzde kullanılan "ögsüz" terimi de buradan gelmektedir. *Divânu Lugati't-Türk'te* babaya "beğ", anneye ise "ana" ve "apa" denmekteydi. Çocuklar babalarına "ata" derler, sevgi ifadesi olarak "babacığım" anlamında "ataki", aynı şekilde annelerine de "anaki" diye hitap ederlerdi.¹¹ Babadan sonra aileyi anne temsil ederdi. Bununla birlikte "ana-baba", "karı-koca" sözcüklerinde, "Annenin öğüdünü al, babanın da sözünü dinle" gibi atasözlerinde, anne öne alınmıştı. Babaya çekmiş oğlana "ataç" denildiği gibi, anneye benzeyen soylu kıza da "anaç" denirdi. Türklerde üvey anneyle ilgili olumsuz nitelermeler de, çocuğun yetiştirilmesinde öz annesinin öneminin kavranmış ol-

8 Babası veya anne-babasının her ikisi de ölmüş ve henüz bulûğ çağına gelmemiş, bakıma muhtaç çocuğa yetim, yalnız annesi ölmüş çocuğa ise öksüz denilir. Bununla birlikte Anadolu'da öksüz yerine de yetim denilmesi söz konusudur. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Yetim", *İA.*, c. XIII, s. 401-403.

9 *Yetim*; Enâm 152, İsrâ 34, Fecr 17, Duhâ 9, Mâûn 2, *Yetim*; İnsan 8, Beled 15, Duhâ 6, *Yetim*; KeHF 82, *Yetim*; Bakara 83, 177, 215, 220, Nisâ; 2, 3, 6, 8, 10, 36, 127 iki defa, Enfâl 41, Haşr 7.

10 Bir örnek; Hz. Peygamber "Ben ve yetimin işlerini deruhte eden kimse, Cennet'te böylece beraber bulunacağız, buyurmuşlar ve şahadet parmağıyla orta parmağını işaret etmişlerdir". Zebîdî, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, Çeviren ve Şerheden: Kâmil Miras, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972, c. XI, s. 365-366; Muhyiddîn-i Nevevî, *Riyâzû's-Sâlihîn*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972, c. I, s. 308; Hasan Basri Çantay, *Müslümanlıkta Himâye-i Etfâl*, Ankara, 1922; Hasan Basri Çantay, "Yetimler Hakkında", *Sebülîr-Reşâd*, c. I, S. 13 (İstanbul Eylül 1948), s. 198-199; S. 14, s. 212-213; S. 18 (İstanbul Ekim 1948), s. 248; İbrahim Sarıçam, "Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in Sünnetinde Yetimin Hakkı ve Himayesi", *Cumhuriyet Döneminde Yoksullukla Mücadele Yolunda Yapılan Çalışmalar*, Der. İbrahim Ateş, Ankara: Yoksullara Yardım ve Eğitim Vakfı Kültür Yayınları, 1999, s. 139-148; H. Ahmet Özdemir, "Hz. Peygamber Devrinde Yetim ve Kimsesiz Çocuklar Meselesi", Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (30 Eylül-2 Ekim 2005)'ince düzenlenen *Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu*'na sunulan tebliğ, baskıda.

11 *Divânu Lugati't-Türk'te* aile ile ilgili geniş bilgi Reşat Genç (*Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997, s. 55-80) tarafından verilmiş bulunmaktadır; Ayr. bkz. Reşat Genç, "Evlilik Geleneğinin Divân-ı Lugati't-Türk'te ve Manas Destanı'nda Yer Alan Ortak Unsurları", *Manas 1000 Bişkek Bildirileri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997, s. 99-112.

duğunun göstergesidir. Şüphesiz Türk ailesinde erkek çocukların farklı bir yerleri bulunmakla birlikte, kızlara da değer verilmekteydi.¹²

Türklerin İslâm'ı kabulleri sonrasında ilk Türk-İslâm devletlerinden biri olarak kurulan ve hakkında oldukça yeterli bilgimiz bulunan Karahanlılar (840-1212) döneminde, Yusuf Has Hâcib tarafından manzum olarak yazılan ve 1070'te Kaşgâr hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a sunulmuş bulunan *Kutadgu Bilig*'de aile ve çocuk terbiyesi üzerinde önemle durulmuştur. Nitekim onda çocukla ilgili olarak verilen tavsiyeler arasında şunları hatırlamamız yerinde olacaktır; “*Senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa, onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma. Süt ninesi olarak iyi ve temiz bir kadın tut; oğlun kızın temiz büyür ve uzun ömürlü olur. Oğul-kıza bilgi ve edeb öğret; bu her iki dünyada onlar için faydalı olur, oğla bütün faziletleri öğret; o bu faziletler ile ileride mal sahibi olur, oğlu başıboş bırakma; başıboş kalırsa, her tarafa gider ve yazık olur*”.¹³ Yine *Kutadgu Bilig*'de konumuzla ilgili şu değerlendirme ve tavsiyeler de yer almıştır; “*Oğul-kız, hakikatte gören gözün nurudur... Çocuklara fazilet ve bilgi öğretmeli ki, onlar iyi ve güzel yetişsinler... Oğla bilgiyi henüz küçük iken öğret... Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında iyi olarak yetişebilir... Çocukların tavrı, hareketi kötü ise, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur*”.¹⁴

Türklerin manevî hayatları üzerinde uzun dönemlerde kalıcı etkiler bırakmış olan Ahmed Yesevî'nin *Hikmetler*'inde de ise yetim çocuk konusu özellikle ve dikkat çekici bir biçimde yer almış bulunmaktadır.¹⁵

Akıllı isen, gariplerin gönlünü avla;
Dünyaya tapan soysuzlardan yüz çevir;
Mustafa gibi ülkeyi gezip yetim ara;
Yüz çevirip, deniz olup taşım işte.
.....
Garip, fakir, yetimleri kıl sen şamdan;
Yiyecek bulsan, canın ile kıl sen ihsan;

12 Ali Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, c. I, s. 69-79.

13 Mehmet Kara, “Kutadgu Bilig’de Aile”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991, c. I, s. 64-68; Ayr. bkz Naile Binark, “Kutadgu Bilig’de Evlenme, Aile ve Çocuk Terbiyesi”, *Türk Kültürü*, Yıl IX, S. 98 (Ankara Aralık 1970), s. 174-178.

14 Tuncer Gülensoy, “Kutadgu Bilig’den Hikmetler”, *Türk Kültürü*, Yıl IX, S. 98 (Ankara Aralık 1970), s. 169-170.

15 Ahmed-i Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, Haz. Kemal Eraslan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 51/7, 53/14, 317/3, 7. Yetim konusu *Dîvân-ı Hikmet*'tin başka yerlerinde de işlenmiş olduğu gibi (s. 49/2-4), bizzat Hz. Peygamber'in de yetim olduğu vurgulanarak onun yetimlerle ilgili tavsiyeleri sıralanmış (s. 281-282/13, 28-33) bulunmaktadır.

Parçalayıp aziz canın eyle kurban;
Hak'tan iştirip bu sözleri dedim işte.

.....

Hayır, sahâ kılanlar, yetim gönlün alanlar,
Çahar-yârlar yoldaşı, Kevser lebinde gördüm.

Zâlim olup zulm eden, yetim gönlün ağrıdan,
Kara yüzlü mahşerde, kolunu arkada gördüm.

Oldukça erken denebilecek dönemlerden yola çıkarak günümüze uzanan yolculukları süresince, sonradan karşılaşılan kültür ve uygarlıkların değerlerini de bünyelerine kabul etmiş bulunan *destanlar*, her şeyden önce millî birer karakter taşımaları bakımından dikkat çekici manzum edebî ürünlerdir ve eski Türk ailesini tanımak için de kaynak oluştururlar. Nitekim Kırgızlara ait *Manas Destanı*'nda olduğu gibi,¹⁶ önemli Türk destanlarından biri olan *Dede Korkut Kitabı*'nda Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahalarında

Babası yedi yaşında ölmüştür;
Rasûl'ü amcasına hem vermiştir.
.....

Rasûl huzuruna bir yetim gelir;
Garip ve mübtelâyım diye söyler.

Rahim kıldı Rasûl onun haline;
Dileği ne ise getirdi hemen yerine.

Rasûl dedi: ben de yetimim;
Yetimlikte gariplikte büyümüşüm;

Muhammed dediler: Her kim yetimdir,
Biliniz, o benim has ümmetimidir.

Yetimi görseniz incitmeyin siz;
Garibi görseniz, dâğ etmeyin siz.

Yetimler bu cihanda hâr olmuştur;
Gariplerin işi müşkül olmuştur.

16 Manas Destanı'nda baba, anne, çocuk ve aile içi ilişkileri değerlendiren İsmail Doğan ("Manas Destanı'na Türk Aile Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım Denemesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, S. 2 (Ankara 1995), s. 229-247), destanın Türk ailesinin İslâmiyet etkisindeki gelişme dönemine ışık tutmakta olduğunu ve ailenin Türklerin hayatında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu çeşitli evrelerinde gösterdiğini ifade etmektedir. Evliliğin neticesinde çocuk sahibi olmak istenmektedir. Nitekim Çakıp Say'ın Çayırda Hatun'a, evliliklerinin dördüncü yılında hâlâ bir çocukları olmaması dolayısıyla güçlü sitemi söz konusudur.

göçebe olarak yaşayan Müslüman Oğuzların başından geçen bazı olaylar işlenmekte, destânî-hikâye üslûbundaki bu anonim eserde, hayatın pek çok yönü dile getirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Dede Korkut Kitabı'nda, İslâm öncesi unsurlarla uyumlu bir kaynaşma içerisinde Türk-İslâm cemiyyetin en küçük sosyal birimi olan aileye ve aile ilişkilerine de önemli yer ayrıldığı görülür. Tabiatıyla Dede Korkut Kitabı'nda, ailenin değerli bir ferdi olarak çocuk da, çeşitli yönleriyle yerini almış bulunmaktadır. Nitekim Bayındır Han'ın her yıl düzenleyip de, Oğuz beylerini konuk ettiği toyda, oğlu olanların *ak otağa*, kızı olanların *kızıl otağa*, oğlu kızı olmayanların ise *kara otağa* oturtuldukları görülür.¹⁷ Dede Korkut Kitabı'na göre çocuğu olmayan aileler, bu emellerine ulaşmak için hem İslâm öncesi ve hem de İslâm sonrasının motiflerini taşıyan bazı âdetleri yerine getirmeliydiler. Bunlar “*attan aygır; deveden buğra, koyundan koç kesip tepe gibi et yığmak, göl gibi kımız sağmak, ulu toy eylemek, aç görse doyurmak, yalıncağ görse donatmak; kuru kuru çaylara su salmak, kara donlu dervişlere nezirler vermek*” şeklinde sıralanmaktaydılar. Dede Korkut Kitabı'na göre anne ve babaların çocuklarını gelecek hayata uygun olarak yetiştirmeleri esastı. Bir toplantı sırasında Kazan Han'ın yanındakilere; yemelerine içmelerine, sohbetlerine devam etmelerini, kendisinin “*sonra oğlana gerek olur*” diyerek onu ava götürdüğünü, bu sırada bilmesi gerekenleri öğrettiğini görürüz. Nitekim aile ilişkileriyle ilgili bazı hususlar Dede Korkut Kitabı'nda atasözü haline de getirilmiştir. Örnek olarak; “*Ana hakkı Tanrı hakkı, Kız anadan görmeyince öğüt almaz, Oğul atadan görmeyince sofraya çekmez*” şeklindeki formüllerin onda yer almış olduklarını hatırlayabiliriz.¹⁸ Dede Korkut Kitabı'nın mukaddimesi dahil on iki hikâyesinin on birinde kayda değer, sekiz baba-oğul ilişkisine yer verilmiştir. Bunlarda çocuğun yetiştirilmesiyle ilgili muhtelif tavsiyeler, örnekler yer almış, bu yöndeki çabalarda özellikle de babanın rolüne vurgu yapılmıştır.¹⁹

17 “*Hanlar hanı Han Bayındır yılda bir kere toy idüp Oğuz Biglerin konaklar idi. Gine toy idüp attan aygır deveden buğra koyundan koç kurdurmuş idi. Bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ kurdurmuş idi. Kimün ki oğlu kızı yok kara otağa kondurun, kara kiçe altına döşen, kara koyun yahınısından önine getirün, yir ise yisün yimez ise tursun gitsün dimiş idi. Oğlanı olanı ağ otağa kızı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızı olmayanı Allah Teâlâ kargayupdur, biz dahi kargaruz bellü bilsün dimiş idi*”. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989, c. I, s. 77-78.

18 Aydın Oy, “Türk Destanlarında Aile”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, c. II, s. 586-596.

19 Şeyma Güngör, “Dede Korkut Kitabı'nda Baba-Oğul İlişkileri”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2000, s. 33-56; Ayr. Bkz. Sadık Tural, “Dede Korkut Destanlarında Aile”, *Türk Dili*, S. 553 (Ankara Ocak 1998), s. 8-12.

İslâm öncesi Türk kültüründen bazı unsurları taşımakla birlikte, İslâm'ın etkilerini de barındıran *Anadolu Efsanelerinde* ailenin özellikleri sayılırken; temelinde sevginin bulunmasının gerektiği, genelde çocukların, özelde yetim ve öksüzlerin korunmalarının lüzumu, kardeşler arası sevgi ve dayanışmanın gözetilmesi, ana-baba hakkına riayet, vatan muhabbetiyle birlikte, gelenek ve göreneklerin korunması konuları önemle dile getirilir.²⁰ İnsanla beraber toplumsal bir kurum olarak ortaya çıkan aile, gayet tabii *Halk Hikâyelerinin* de ayrılmaz ögesi olmakla birlikte, yer yer hafif bir sis perdesi arkasına da gizlenebilmektedir.²¹ Buna karşılık asırların birikmiş irfan ve dünya görüşünü, insanın yaşadıkları ve yaşamak istediklerini, kendine özgü motiflerle, yine kendine has bir atmosfer ve üslûpla, belirli bir mantık düzeni içerisinde ve millî kabuller çerçevesinde anlatan folklor ürünleri olarak *Masallar*, Müslüman Türk ailesini tanımak açısından daha da önemli malzemeler içerirler. Konuyu bir makale çerçevesinde işleyen Umay Günay'a göre aile açısından Türk masalları değerlendirildiğinde, her şart altında aile birliğinin sağlanmasına öncelikli ve çok önemli bir yer verilmiş olduğu görülür. Bunun yanında, genelde kız erkek ayrımı yapılmaksızın, çocuk sahibi olmanın, onların iyi yetiştirilmelerinin, aile fertlerinin birbirlerine karşı hak ve sorumluluklarının, hikâyelerde dikkatle işlenmiş olduğu tespit edilir.²²

Bir hukuk hükmü olmayan, ancak kültürel değerlerimiz içerisinde yer alan *Atasözlerinde*, önemli fonksiyonlarından biri millî kültürü taşımak olan ailenin kuruluşundan, üyelerinin özelliklerine ve aralarındaki ilişkilere kadar çok değerli bilgilerin yer alacağı açıktır. Nitekim atasözlerinde aile ilişkileri; *"Tütmedik baca, çekişmedik karı-koca olmaz; Dumansız baca, çekişmesiz karı-koca olmaz; anne ve genelde kadının ailedeki yeri, annesiz çocukların durumları; "Evi yapan da anne, yıkan da anne; Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar; Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkamaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz; Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz; Ana yiğidin kalkanıdır; Analı kuzu kınalı kuzu; Analı oğlak gökte oynar, anasız oğlak yerde oynar; Ana besler hurmayla, eloğlu besler yarmayla; Anasız kuzu melemez; Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar; Ana ölünce baba amca olurmuş; Ana yüreği*

20 Bilge Seyidoğlu, A. g. mak., s. 580-581.

21 Geniş bir değerlendirme için bkz. M. Sabri Koz, "Türk Halk Hikâyelerinde Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, c. II, s. 597-615.

22 "Türk Masallarında Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, c. II, s. 616-625.

güveç gibi, baba yüreği tencere gibi kaynarmış; ailede çocuğun gerekliliği; “Ya evlât bir, ya ocak kör; Çocuk evin bülbülüdür; Çocuk evin direğidir; Çocuk evin neşesidir; Çocuk evin süsüdür; Çocuk evin ocağıdır; Çocuksuz ev boş ambara benzer; Çocuksuz ev tuzsuz ekmeğe benzer; Çocuksuz kadın meyvesiz ağaca benzer; Çocuğu yok ağlayacak, çorbası yok taşacak; Evlâdı olmayanın devleti olmaz; El oğlu evlât olmaz; Arabanın ön tekerleği nereden geçerse arka tekerleği de oradan geçer; Analılar koç olur anasızlar hiç olur; İyi yetiştirilememiş çocuk sahibi olmak; Hayırsız evlât baba ocağına incir ağacı diker; İyi evlât babayı vezir, kötü evlât rezil eder; babanın durumu; Atalara babam öldü demişler, iş başa düştü demiş, anam öldü demişler, öksüz olmuşsun demiş; Baba nasihati tutmayan pişman olur; Babasına hayrı olmayanın kime hayrı olur; Babadan mal kalır, kemal kalmaz; Babadan miras kalır, adamlık kalmaz; Baba nasihati tutmayan pişman olur, Babası ekşi elma yer, oğlunun dişi kamaşır” gibi örneklerde dile getirilmiştir.²³ Konumuzu temellendirmek açısından faydalı olduğunu düşündüğümüz Türk-İslâm kültüründeki aile ve çocuklarla ilgili bu girişten sonra Osmanlılarda yetim konusuna gelebiliriz.

OSMANLILARDA YETİMLER VE KORUNMALARI

Türk Tarihi'nin olduğu kadar İslâm Tarihi'nin de en önemli siyasî kuruluşlarından biri olarak Osmanlılarda da aile ve çocuklar önemliydi. Yetim çocuklarla ilgili olarak da, akıp giden yüzyıllar içerisinde, geniş ülkenin değişik yörelerinde farklı uygulamalar ortaya konmuştu. Bununla birlikte Osmanlılar ve Osmanlılarda yetimlerle ilgili uygulamalar denildiğinde, konunun ne kadar kapsamlı ve farklı boyutları içermekte olacağı da kolaylıkla anlaşılabilir. Çünkü Osmanlı ülkesi farklı kıtalarda çok sayıda ülkeyi içeren genişlikteydi ve bu coğrafyada Müslüman Türkler yanında, aynı hak ve yetkilerle donatılmış olarak diğer Müslüman milletler, ayrıca çoğu defa Müslüman nüfustan daha büyük oranda muhtelif Gayrimüslim unsurlar bir arada yaşamaktaydılar. Ülkedeki bu genişlik ve zamanın uzunluğu dolayısıyla konumuzun sınırlandırılmasının gerekeceği açıktır. Bu bakımdan halihazır tebliğimizde bizim hedefimiz, daha önce yapılmış araştırmaları da dikkate alarak, konuyu en özlü biçimiyle ve ancak sağlam bir kanaat oluşturmaya yetecek ölçüde işlemeye çalışmaktan ibaret olacaktır.

Kuruluş dönemi Osmanlı tarihçisi *Âşıkpaşa-zâde*'de de hayattan beklenenler çok özlü biçimde anlatılırken; *“Bu âlemde maksud olan birkaç şeydir. Oğul evlendirmek, kız çıkarmak ve dünyadan ahirete iman ile gitmek”* şeklin-

23 İhsan Kurt, “Atasözlerinde Aile”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, c. II, s. 629-649.

de bir ifadeye yer verilmiştir.²⁴ Bilindiği gibi çocukların yetiştirilmesinde ailenin ve aile içerisinde de babanın büyük sorumlulukları bulunmaktadır. Bu gerçek Osmanlıların ilk dönemlerinde gerek onların hakimiyetlerindeki bölgelerdekiler ve gerekse Anadolu'nun diğer yörelerinde yaşamakla birlikte, aynı kültür dairesi içerisinde bulduklarında şüphe olmayan, Müslüman Türkler tarafından iyice bilinmekteydi. Nitekim Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî tarafından Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed adına 800/1397-8'de yazılmış olan *Bezm u Rezm*'de bu husus şu ifadelerle açık biçimde vurgulanmıştır:²⁵ “Çünkü çocuk baba ocağında ve kucağında gelişip büyür. Büyüklerin huyunu ve ahlâkını kapar. Ailenin ve çevrenin, insan ruhunda iyi veya kötü yönlerde çok büyük etkileri ve kesin tesirleri vardır. Bilhassa eğitim ve öğretim için verimli bir yaş olan çocuklukta ve gençliğin ilk yıllarında ailenin etkisi daha fazla görülür. Çünkü çocuğun ruhu sadedir. Gençlerin ve yaşlıların ruhunun aksine orada şekiller ve bilgiler çabuk ve kolay bir şekilde yer tutar. Gençlik ve yaşlılıkta ruh, odun gibi kurudur. Değişiklik ve düzeltme kabul etmez... O halde babanın ilgisi ve ihtimamıyla yetişmiş bir oğul, daha terbiyeli ve daha bilgili olarak yetişir. İyi huylar ve güzel ahlâkla donanır”.

Bilindiği gibi Keykâvus tarafından 475/1082'de Gılâm Şah'a hitaben Farsça yazılan *Kâbusnâme* beş defa Türkçe'ye tercüme edilmişse de, bunların en önemli tercümesi Mercimek Ahmed tarafından 835/1431-32'de II. Murad (1421-1451)'ın isteği üzerine yapılanıdır. Osmanlı kültüründe çok dikkat çekici bir yeri bulunan bu eserde çocuk sahibi olmak yanında, erkek veya kız olsun, çocukların iyi terbiye edilmeleri ve gelecek hayata en uygun biçimde hazırlanmaları üzerinde geniş biçimde durulmuş bulunmaktadır. Nitekim babalara hitaben; “İmdi sana edep ve hüner babandan miras kalmışsa, sen de onu oğluna miras bırak, tâ ki oğul hakkını ödemiş olursun” ifadesi-ne yer verilmiştir.²⁶

Bu vesile ile II. Murad'ın geleceğin İstanbul fâtihi olacak olan oğlu II. Mehmed'e öğütlerinden oluşan kitabını ve bunun uzun dönemler halinde Osmanlı toplumunda pek önemli bir yere sahip bulunmuş olmasını hatırlamamız mümkündür. *Nasihâtü Sultan Murad* adını taşıyan bu kitapta, çocuk yaşta bir şehzade iken Fâtihi Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481)'e babasının, onun anlayabileceği bir dille verdiği ahlâkî ve sosyal içerikli öğütlere yer verilmektedir. Bu öğütler Venedik Elçisi olarak II. Mu-

24 Refik Turan, “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Çocuk”, *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. V, s. 483.

25 Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1990, s. 61.

26 Hazırlayan ve sadeleştiren Atillâ Özkırımlı, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, c. I, s. 247-256.

rad'a gelen Andrea Coscolo isimli birisi tarafından derlenerek kaleme alınmış, daha sonra Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde, ilkinin torunu olan Venedik Elçisi Mario de Cavallo tarafından 1559'da Tercüman Murad Bey'e tercüme ettirilerek Padişah'a sunulmuştur. Eserde II. Murad'ın çocuk ve gençlerle ilgili değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Padişah'ın çocuklar ve çocukluk dönemiyle ilgili değerlendirmeleri şöyledir;²⁷

“Bu çağ, beşikten dokuz yaşına kadar olan suçsuz, günahsız, zarar ve ziyansız ve hepsinin masum olduğu gamsız ve kedersiz bir dönemdir. Bu çağdakilerin bütün düşünce ve anlayışları, oyun oynamanın pek ötesine geçemez. Her ne kadar yorulup güçlük çekerlerse, bu bile gülüp oynayarak olur... Küçük bir oyuncakla hemen avunmayı bilirler”. Gençlere gelince II. Murad şu değerlendirmeyi yapar;

“Bu çağ, dokuz yaşından on beş yaşına, yani ergenlik çağına kadar uzanan dönemdir... Bu çağdakiler son derece cömerttirler... Doğru veya yalan ne duysalar hemen inanırlar. Bu yüzden, dünyada dönüp duran hile ve dolaplarından haberleri yoktur. Daha doğrusu dünyadan habersizdirler. Felek henüz bunlara bir oyun oynamamıştır. Yalan ve dolanları da yoktur... Tecrübe diye bir şeyleri ise hiç mi hiç yoktur... Mesela hiçbir şey düşünmeden, zararlı veya faydalı olduğuna karar vermeden, ansızın bir işe girişirler... Bence bir kimsenin, büyüklerinden güzel nasihatler dinleyip, bir iş üzerinde başkalarının, genellikle büyüklerinin, düşünce ve anlayışlarına danışması, kendisi için, iyi gösteren bir gözlük yardımıyla bakmasından çok daha faydalıdır”.

Kınalı-zâde Ali Çelebi (ö. 1572) de meşhur eseri *Ahlâk-ı Alâî*'de çocuk terbiyesi ve bunun gerçekleşmesinde ana-babaya düşen yükümlülük üzerinde önemle durmuştur. Ona göre çocukların eğitim ve öğretimleri o derece de önemlidir ki, karı-kocanın nikahla bir araya gelmesindeki esas amaç da çocuk yetiştirmektir. Bununla birlikte bir çocuk için ana ve babası da çok önemlidir. Kınalı-zâde'ye göre, Allah'ın insanlara verdiği ilahî nimetler dışındaki en büyük nimeti, ana ve baba nimetidir. Çocuğun doğumuna sebep olan, onun her türlü ihtiyaçlarını karşılayan, terbiye eden, ruhunu güzelleştiren, hareketlerini düzenleyen, büyümesi ve gelişmesi için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyen, hattâ evlâdını kendisine tercih eden, anne ve babasıdır. O, eserinin muhtelif yerlerinde çocuk terbiyesinin nasıl olması, onun gelecek hayatına ne şekilde hazırlanması gerektiği üzerinde önemle durmuştur.²⁸

27 Sultan Murat Han, *Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, s. 96-97.

28 Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Öztürk, *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile*, Ankara: Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1990, s. 112-116, 120-122, 141-142.

Divan şiirinin önde gelen ustalarından Nâbî (ö. 1712), toplumun kaos içinde bulunduğu bir dönemde, 1701'de Halep'te ikamet ettiği sırada, uzun ömrü boyunca hayattan edindiği tecrübelerini, henüz yedi yaşındaki oğlu Ebülhayr Mehmed Çelebi'ye nasihatler şeklinde iletmek üzere, 35 bölüm ve 1647 beyitten oluşan manzum *Hayriye*'sini hazırlamıştır. Osmanlı toplumunda aydınlardan başlayarak, çok az okuma yazma bilenlere kadar halk tabakalarının bütününün rağbet gösterdiği Hayriye, türünün şaheseridir. Nâbî'nin eserinin tesiri cümlesinden olmak üzere Sünbül-zâde Vehbî (ö. 1809)'nin de, oğlu Lûtfullah'ın hayatta izlemesi gereken yolu gösteren 1181 beyitlik *Lûtfiye-i Vehbî*'yi, 1791'de bir nasihatnâme tarzında kaleme aldığı bilinmektedir. Mamafih bu alanda başka örneklerin de bulunmuş olması gerekir. Nitekim Abdülkadir Karahan, Erzurum Vilâyeti'nin Bayezid Sancağı'na tabi Diyardin Kazası mal müdürü Muhammed Necmeddin Efendi'nin telif ettiği 60 sayfalık bir yazmadan söz etmekte ve eserden bazı örnek beyitleri göstermiş bulunmaktadır.²⁹ Osmanlı toplumunun aileye bakışında, çocuklarla ilgili uygulamalarında ve yetimleri değerlendirmesinde işte bunlar ve diğer kültür unsurlarının etkili olmuş olduğu şüphesizdir. Şimdi sıra bunların uygulamaya intikalinin örneklerini göstermeye gelmiş bulunuyor.

İnsan hayatının korunması, onun temel haklarının güvence altında bulundurulması ve bu hedefe yönelik tedbirlerin alınması insanî bir görev olduğu gibi, İslâm'ın da gereğidir. İslâm'ın temel öğretisinde insan yeryüzünün en değerli varlığı, onun hayatının korunması da dinlerin gönderiliş amaçlarından ve hukuk düzeninin temel ilkelerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle de ebeveyni tarafından herhangi bir sebepten dolayı terk edilmiş veya kaybolmuş çocukların, mümkünse ebeveynlerinin bulunması, bu mümkün olamazsa güvenli bir biçimde korumaya alınması ve topluma kazandırılması, İslâm muhitinde dinî ve ahlâkî bir görev olarak algılanmış, bu yönde bir hukuk teorisi geliştirilmiştir. Nitekim İslâm Hukuku'nda "*terkedilmiş ya da kaybolmuş olup başkası tarafından bulunan ve anne ve babası da bilinmeyen çocuğa*" lâkit denmiş, onun korunması ve ilerideki hayatına hazırlanması için kurallar konulmuştur.³⁰ Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'de bir kimsenin hayatının kurtarılmasının bütün insanları kurtarma, bir kimseye hayat vermenin de bütün insanlığı yaşatma derecesinde övgüye değer bir davranış olduğu belirtilmiştir.³¹

29 *Nâbî*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 33-42.

30 Saffet Köse, "Lakit", *DİA.*, c. XXVII, s. 68-69.

31 Mâide, 32: "*Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatarsa sanki bütün insanları yaşatmıştır*".

Osmanlılarda çocuklarla ilgili olarak bilgi sahibi olabileceğimiz önemli tarih malzemelerinden biri de *Tereke Defterleri/kayıtları*'dır.³² Buralarda ölen anne ve babalardan kalan tereke yani mirasın taksimi söz konusu edilmektedir ki, bu sayede ailelerin çocuk sayıları kadar, bunlara babalarından kalan malların nasıl belirlenerek korunduğunu öğrenebiliriz. Dikkat çekici olan husus babanın ölümü sırasında doğmamış olan çocukların da mirastan eksiksiz olarak faydalandırılmış olduklarıdır.³³ Tereke Defterleriyle ilgili olarak bilinmesi gereken bir diğer konu ise bunların, yalnızca Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası değil, kendi cemaat mahkemeleri yanında, adaletine güvendikleri Osmanlı kadısına hiçbir sıkıntıyla karşılaşmadan ulaşabilmeleri ve işlerini halledebilmeleri dolayısıyla, Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için de benzer bilgileri içermiş olmalarıdır.³⁴

Osmanlılarda çocukların başıboş bırakılmamaları, imkânlar ölçüsünde korunmaları ve iyi yetiştirilmeleri esastı. Çocuk yetimse, babasının ölümü sırasında henüz doğmamış olanlar da dahil mahkeme kendisine, mülkünü idare edebilecek, böylece onu ilerideki hayatında güçsüz olmasını önleyecek bir *vasî* tayin ederdi. Mahkeme tarafından veya babanın hayatta bulunduğu sırada vasiyet yoluyla tayin edilmiş olan *vasî*nin belirli niteliklere sahip, güvenilir bir kimse olmasının gereği açıktır. *Vasî*, yetimin annesi, anneannesi, babaannesi, amcası, dayısı, teyzesi, halası olabileceği gibi, akrabalık bağı olmayan biri de olabilirdi.³⁵ Burada önemli olan kendisine belirli bir miras kalan çocuğun ilerideki hayata en uygun biçimde hazırlanması, bu arada mallarının korunmasıydı. Bu nedenle de "... *emânet ve istikâmetiyle mâruf ve her vechile vesâyet uhdesinden gelmeye kâdir idügi* (mutemet) *kimesnelerin ihbârıyla zâhir olan...*" *vasî*nin durumu, ikinci bir kademe olarak da bu işle görevlendirilen *nâzır* tarafından dikkatle takip edilir ve görevlerini yapmayanlar değiştirilirdi. *Vasî* çocuğa yapacağı masrafı, onun malından mahkemece ayrılan nafakadan karşılardı.

32 Tereke Defterleri hakkında bkz. Ömer L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri 1545-1659", *Belgeler*, c. III, S. 5-6 (Ankara 1966), s. 1-479; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 8; Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara:Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1993, c. I, s. 97-161.

33 XVIII. yüzyıl Sinop'unda sekiz yıllık bir süreyi (H. 1149-1152, 1157-1160) içeren iki şer'îye sicil defterinde 26 tereke kaydı bulunmakta, burada 56 çocuğa miras kalmaktadır. Bunların üçü babalarının ölümünde henüz doğmamışlardır. İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c.XIV, s. 31, 40; Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 170-180.

34 Ömer Demirel – Adnan Gürbüz – Muhiddin Tuş, A.g.mak., s. 101.

35 Değişik durumlara örnekler için bkz. İbrahim Güler, A.g.mak., s. 31-32, 37-38.

Vasîlik uygulaması yalnızca Müslüman çocuklar için söz konusu bir husus değildi. Osmanlı ülkesindeki Gayrimüslim tebaa (Zimmî) çocukları da aynı kanunî haklardan, kendi dindaşlarından veya Müslüman bir vasînin tayiniyle yararlanabiliyorlardı ki, Şer'îye Sicilleri bu konuda çok sayıdaki örneği içermektedir.

Vasîlerin görevleri, küçüklerin büyüyerek "... âkil ve bâliğ ve derece-i rüş-de vâsıl olmalarıyla..." son bulur, malları kendisine eksiksiz teslim edilir, bu durum mahkemelerce de kayda geçirilirdi.³⁶

Ebeveynlerden birinin veya her ikisinin ölümü yanında, ayrılık dolayısıyla yuvanın yıkılması halinde çocukların bakımı, korunup yetiştirilmeleri ve terbiyeleriyle bir kişi görevlendirilirdi ki, küçük çocukla ilgili belirli hak, yetki ve sorumluk sahibi bu görevliye İslâm Hukuku'nda *hâdin* (*hâdine*), bu işleme de *hidâne* (*hadâne*) denirdi. Böylece çocuğun bedenen ve ruhen sağlıklı yetiştirilmesi hedeflenirdi. İslâm Tarihi'nde daha Hz. Peygamber döneminden itibaren bu alanda zengin bir hukuk doktrini ve tecrübe birikimi oluşmuştur. Osmanlı döneminde *hidâne* (*hadâne*) de Müslümanlarla birlikte Gayrimüslim Osmanlı tebaası tarafından oldukça yoğun biçimde uygulanmıştır.³⁷

Osmanlılarda çocukların *evlât edinilmesi* (*tebennî*) de, onların iyi yetiştirilmeleri yönündeki uygulamalardan biri olarak karşımıza çıkar. Eski Türklerde,³⁸ Cahiliye Araplarında bulunan, İslâm'ın ilk döneminde de bir süre muhafaza edilen evlâtlık kurumu daha sonra Ahzâb 4. ayetiyle (*Allah evlâtlıklarınızı öz oğullarınız olarak tanımadı*) kaldırılmıştır. Bununla birlikte Osmanlılarda evlâtlık kurumu, yeniden düzenlenerek *koruyucu aile* tarzında şekillendirilmiş, böylece de İslâm Hukuku'na olan zıtlık ortadan kaldırılmıştır.

Osmanlılarda evlât edinme, çocuğun kimsesiz olması veya bizzat anne ve babasının kabul etmesiyle, bakım ve gözetimle sınırlı "*manevî evlât*"

36 İbrahim Güler, A.g.mak., s. 31-32; Nurcan Abacı, Ag.e., s. 165-167; Ali İhsan Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, Bursa, 2005, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 61-66, 69; Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. XIV, s. 58-61.

37 Ali Bardakoğlu, "Hidâne", *DİA*, c. XVII, s. 467-471; Şamil Dağcı, "İslâm'da Çocuğun Bakımı, Eğitimi ve Korunması (Hidâne)", *Türk Aile Ansiklopedisi*, İstanbul: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991, c. I, s. 262-265; Hazma Aktan, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992, c. II, s. 426-427; Orhan Çeker, "İslâm'da Çocuk Hakları", *Türk Aile Ansiklopedisi*, İstanbul: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991, c. I, s. 263; Ali İhsan Karataş, A.g.tez., s. 70.

38 Abdülkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 305-316.

statüsünde olup, evlâtlık edinen ebeveyne vâris olamamaktaydı. Nitekim bu konudaki kayıtlarda “*çocuğun rüşt çağına ulaştığı âna kadar*”, “*iânenen müstağnî oluncaya kadar*” gibi ifadelerle, evlâtlık uygulaması belirli bir zamanla sınırlandırılmış, ayrıca da evlâtlıkların durumu bu ad yanında “*âhîret evlâtlığı, can evlâtlığı, manevî evlâtlık, oğulluk...*” gibi isimlendirmelerle de ortaya konmaya çalışılmıştır. Evlâtlık uygulamasında hedef, çocuğun iyi yetiştirilmesidir. Bir örnek olarak; 20 Kasım 1865 tarihli Hacı Ahmed kızı Şerife Zeyneb’in beş yaşındaki kızını Ebû Bekir kızı Hatice’ye iâre (ödünç) yoluyla vermesiyle ilgili belgede sebep olarak; “*tehzîb-i ahlâk ve teallüm-i âdâb ve maârif... tâlîm-i ârâ ve maârif ve âdâb*” yani çocuğun eğitiminin, sebep olarak gösterilmiş bulunmasını hatırlayabiliriz.

Osmanlılarda Müslüman Türkler arasında yaygın olan evlât edinme, Gayrimüslim tebaa tarafından da benimsenmiştir. Şer’iye Sicillerinde bu alandaki malzemenin bolluğu dikkat çekicidir. Hayatın değişkenliği ve çocukla ilgili olarak devletin gerektiğinde vakit geçirmeksizin devreye girmesine bir örnek olmak üzere 1790’da Bursa’da Velelik Mahallesi’nden Kirkor veled-i Murad adlı Zimmînin müracaatını gösterebiliriz. Söz konusu Gayrimüslim kişi Mahkeme’ye müracaatında, maddî durumunun iyi olduğu dönemde evlât edindiği Karine binti Panos adlı altı yaşındaki çocuğun bakımından, şu sırada aciz olduğunu bildirmiş, kendisine nafaka bağlanmasını istemiştir. Kirkor’un ifadesi mahalleli tarafından da desteklenince Kadı, Hazine’den günlük üç para nafaka bağlanmasına hükmetmiştir. Sicillerde Müslümanların Zimmî, Gayrimüslimlerin de Müslüman çocukları evlât edinmiş olduklarıyla ilgili belge bulunmamakla birlikte, mühtedî çocukların Müslümanlar tarafından evlât edinilerek yetiştirildikleriyle ilgili örnekler sıklıkla görülmektedir.³⁹

Çocuklarla ilgili olarak *icâr-ı sağîr* yani yoksul aile çocuklarının zengin ailelere hizmet karşılığında bakılmak üzere, “*besleme, ahretlik, manevî evlât*” gibi isimler altında⁴⁰ verilmesi de Osmanlı döneminde Müslümanların sıklıkla uyguladıkları bir *koruyucu aile* yöntemi idi. Burada da esas, ahiret sevabı ümidiyle fakir aile çocuklarının ihtiyaçlarının giderilmesi yani Allah’ın rı-

39 M. Akif Aydın, “Evlât Edinme”, *DİA.*, c. XI, s. 527-529; Nurcan Abacı, A.g.e., s. 180-181; Ali İhsan Karataş, A.g.tez., s. 72-73; Abdurrahman Kurt, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992, c. II, s. 549-554; Aynı yazar, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998, s. 71-82. Burada gösterilen son dört çalışmanın, incelediğimiz konuyu sırasıyla XVII, XVIII ve XIX. yüzyılların Bursa’sında takip etmemize fırsat verdiğine dikkat çekmemiz yerinde olacaktır.

40 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971, c. I, s. 30.

zası olup, asla küçüklerin istismarı değildi. Nitekim çocuğun emeğine karşılık belli bir ücret de takdir edilirdi. Bu uygulamaya konu oluşturanların çoğunluğu kız çocuklarıydı ve genellikle rüşd çağıyla sınırlandırılmışlardı. Osmanlı ülkesindeki Gayrimüslimler de icâr-ı sağîr uygulamasını benimsemişlerdi.⁴¹

Müslüman-Türk insanının engin şefkat ve merhamet duygusu ile İslâm dininin inananları mutlak kardeş yapan prensiplerinin kaynaşmasının en güzel ürünleri olarak “*menâfii ibâdullaha ait olmak üzere*” kurulan vakıflarımız içerisinde, doğrudan olduğu kadar, dolaylı olarak da yetimleri hedef alan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bunlardan bir ikisini hatırlamak gerekirse; *Fatih Sultan Mehmed* (1444-1446, 1451-1481)’in kurduğu vakıflar içerisinde, *Ayasofya Camii* ile ilgili görevler ve görevliler sayıldıktan sonra, Padişah’ın bu caminin batı yönündeki kapısı yanında bina ettirdiği ve *Daru’-Tâlim* adını verdiği okulu hatırlayabiliriz. Bu okul öncelikle yetim çocuklar, onlardan boş yer kalırsa diğer fakir Müslüman çocukları içindir. Bu husus vakfiyede şu cümle ile ifadelendirilmiştir; “*Eytâm bulunur ise talim-i eytâm, bulunmaz ise etfâl-i fukarâ-yı müslimîne talimi ikdâm eyleyip...* ”. Vakfiyeye göre öğretmen, çocukları eğitebilecek yeteneklere sahip olacak ve hizmetine karşılık olarak kendisine, günde altı akçe ücret ödenecektir. Yardımcı öğretmen de çocuklara derslerini tekrar ettirecek, bu sırada onlara şefkatle davranacak, hizmetine karşılık olarak da günde iki akçe ücret alacaktır. Ahlâklı bir kişi kayyım olacak ve temizlik hizmeti yanında, okulun açılıp kapanmasından sorumlu tutularak, günde bir akçe alacaktır.

Fatih Sultan Mehmed, vakfiyelerinin *Kalenderhâne* ile ilgili kısmında şeyh ve diğer görevlilerin durumlarını ve alacakları ücretleri belirledikten sonra çevredeki fakirlere günde 40, muhtaç misafirlere de 15 akçe sarf olunmasını şart koşmaktadır. Burada da yetimler unutulmamıştır. Onlarla ilgili ifadeleri aynen alıyoruz: “*Vâkıf-ı kerîmü’ş-şân halledallahü hilâfetehu ilâ-âhîri’z-zemân şart buyurdular ki, rey’-i vakf-ı şeriflerinden makarr-ı serîr-i saltanatlarında sâkin olan eytâma külle yevm yüz akçeden tamam-ı şehrde üç bin akçe sarf oluna. Zeker ve ünşa ebeveynden ârî her yetime nısf-ı dirhemden külle şehr on beş akçe tevzî oluna. Her yetime muvazzaf-ı muayyeni şer’an hidâne dairesinden huruc ve menzil-i istiğnâya vülûca değin verip ol-mertebeden sonra vazifesi yetim-i âhara tevcih oluna ve ita ve intiha payitaht kadısı defterinde mukayyet ve mestur olmağla nâzır-ı vakfın sıdkile hizmeti indallahi ve’n-nâs mezkûr ve meşkûr ola*”.⁴²

41 Ali İhsan Karataş, A.g.tez., s. 74-75; A. Kurt, A.g.mak., s. 555-557.

42 *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938, s. 313-314/257, 328-329/260-261.

Kanunî(1520-1566)'nin *Süleymaniye Vakfıyesi*'nde ise yetim çocuklar için şu satırların yer aldığı görülür: “*Ve mekteb-i şerîf-i mestûrda taallüm-i Kur’ân-ı azim eden eytâm-ı zuafânın melbûsâtı husûsiyçün yevmî on akçe verilüp yılda iki defa eytâm-ı mezbûre kifâyet miktarı libâs alı-vireler. Ve her gün iki nevbet fukarâ için pişen aştan ve ekmekten Mektep’te hâzır olan eytâma ve evlâd-ı fukarâya vere ve âdet üzere her ikisine bir çanak aş, bir pare et ve iki ekmek vireler. Ve mektephâneye hasır lâzım oldukça mal-ı vakıftan alı-vireler*”.⁴³

Padişahlar yanında sıradan mü’minler tarafından kurulan vakıflarda da yetim çocukların gözetilmesini ön gören dikkat çekici hükümlere yer verilmiş bulunmaktadır. Bir örnek olmak üzere gurre-i Şevval 721/24 Ekim 1321’de, *Hattab bin Sahip Ahmed bin Rahat bin Hattab* tarafından Sivas’ta kurulmuş ve günümüz şartlarında bile dikkat çekecek biçimde, yetim çocukların *koruyucu aileler* yanında yetiştirilmesi yönünde hükümler içermekte olan vakfı gösterebiliriz. Aslında çok geniş bir alanı ve farklı hizmet sahalarını içine alan bu vakıf kurumunda, kimsesiz çocukların bakım ve büyütülmesi amacıyla koruyucu ailelerin görevlendirilmesinin düşünülmüş olması, yani bakıma muhtaç çocukların ailelerin öz çocuklarıyla birlikte ve bir aile sıcaklığı içerisinde barındırılmaları ve yetiştirilmelerinin istenmesi, böylece küçük yetimlere verilen hizmetin sadece bir barınma ve besleyip büyütme olayı olarak değil, onların millî ve manevî değerlere sahip olarak yetiştirilmelerinin hedeflendiğini göstermekte, şüphesiz bu durumuyla da zamanının çok önünde bir anlayışın uygulamaya geçirilmesine işaret etmektedir.⁴⁴

Yetim çocuklarla ilgili hükümler içeren, sayılanlar haricinde de çok sayıda vakfiye bulunmaktadır. Bunlardan *Seyyid Ahmed Ağa kızı Ümmügülsüm Hanım*’ın 15 Z. Hicce 1204/26 Ağustos 1790’da Tekirdağ’da kurduğu vakfının vakfiyesinde; “...vakıf gelirlerinden her yıl yüz kuruş ayrılarak Ramazan ayında, yoksul ve yetim Müslüman çocuklar için yeteri kadar entari, şal, cübbe, fes, yemeni ve pabuç, kuşak, don satın alına. Bu elbiseler bayrama yakın ihtiyaç sahiplerine dağıtılarak, mahzun gönülleri ve hayır duaları alına...” hükmü yer almaktadır. Aynı konu *Mehmed Tahir Efendi*’nin vakfiyesinde; “...fazla-i mezkûrenin rub’u aslı mal-ı vakfa zam olunup geri kalanın dul hatun, yetim ve yetîmeye, fukarâ-yı Müslimîne bâ-mârifet-i mütevellî, seviyyen

43 Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfıyesi*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962, s. 152-153/42-43.

44 Geniş bilgi için bkz. Nazif Öztürk, “Türk Toplumunda Koruyucu Aile Sistemi”, *I. Aile Şurası Bildirileri*, Ankara, 1990, s. 304-305; Aynı yazar, “Aile Vakıfları”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, c. III, s. 1035-1036.

tevzî, taksim ve itâ oluna...” şeklinde ifadelendirilmiştir. Bursa’da 1334/1915’te *İnegöllü el-Hâc Saffet Bey* tarafından kurulan vakıfta ise; şehit düşen askerlerimizin kimsesiz dul kalan iffetli eş ve yetim çocuklarının barındırılması amaçlanmıştır. Burada geliştirilen sistem sayesinde, öksüz kalan çocuklar, annelerinden ayrılarak aile şefkatinden mahrum edilmemektedirler. Kurulan *Erâmilhâne*’de barındırılan hanımlar ve çocuklarının maddî ihtiyaçlarının karşılanması yanında, eğitim ve terbiyeleri konusuna da özel bir itina gösterilmektedir.⁴⁵

Osmanlı döneminde kurulan ve toplam sayılarının 35.000’in üzerinde olduğu tahmin edilen vakıflar içerisinde, yetim çocuklara yönelik düzenlemeler içeren daha pek çok vakıf kurumunun bulunduğu şüphesiz de, biz son birkaç örnek olmak üzere; *Hatice Hatun* tarafından 1500’de Bursa’da kurulmuş olan vakıfla; Emir Buharî hazretleri türbesi civarındaki yetim çocukların okutulması için bir okul yaptırıldığı ve bütün masraflarının karşılanmasının öngörüldüğünü,⁴⁶ 977/1569-70 tarihli *Molla Çelebi Vakfiyesi*’nde; “... her sene üç yetim kız çocuğuna o sınıftaki kızlar gibi onbin dirhem cihaz masrafı...” verilmesinin kararlaştırıldığını, İstanbul’da 1273/1857 tarihli *Zübeyde Hanım Vakfiyesi*’nde; “... galle-i merkûmeden be-her sene Şabanü’l-muazzamının evâhîrine karîb eytâm-ı fukarâdan sağîr ve sağîrelerden be-herine ikişer yüz guruştan 15 nefer kesâna 3000 guruş îdiyye elbisebahâ alına...” hükmüne yer verildiğini,⁴⁷ *Karaçelebi-zâde Mehmed Efendi*’nin İstanbul’da kurduğu 1617 tarihli vakfında da Ramazan Bayramında Müslüman yetim çocuklara elbise ve ayakkabı alınarak giydirilmelerinin şart koşulduğunu, *Çakıroğlu Mehmed Bey*’in Manisa’da 1908’de kurduğu vakıfla ise okullardaki fakir çocukların ders kitaplarının satın alınmasının, yetim çocukların yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması yanında bayram arifelerinde giydirilmelerinin istemiş olduğunu hatırlatmanın yerinde ve yeterli olacağını düşünmekteyiz.⁴⁸

45 Geniş bilgi için bkz. Nazif Öztürk, *Aile Vakıfları*, s. 1033-1042; Aynı yazar, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyal Yardımlaşma Kurumu”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Ankara, 2003, s. 59-60; İbrahim Ateş, “Ailenin Eğitimi ve Korunmasında Vakıfların Rolü”, *XII. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1995, s. 25-40.

46 Sadi Bayram, “Türk Kültürünün Temeli Vakıflardır”, *Yoksullara Yardım ve Eğitim Vakfı* tarafından (Ankara 13 Mayıs 2006) düzenlenen *Toplumların Terakkisinde Vakıfların Rolü Paneli*’ne sunulan tebliğ, s. 3-4. Halen baskıda olan bu çalışmasından yararlanmamıza fırsat verdiği için sayın Sadi Bayram’a müteşekkirimiz.

47 Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, *Vakıflar Dergisi*, S. 1 (Ankara 1938), s. 122-123.

48 Sadi Bayram, A.g.teb., s. 4.

Osmanlılarda küçük yaştaki yetimlerin korunmasında *Avâız Vakıfları* ve *Sandıklarının* da önemli işlevler üstlenmiş olduklarını düşünmek durumundayız. Bilindiği gibi avâızın Osmanlı maliyesinde, vergi ve bütçe terimi olarak birbirine bağlı anlamları bulunmakta, bizi burada daha ziyade ilgilendiren yönüyle de, düzenli olmayıp fevkalâde durumlarda ve genellikle de savaş zamanlarında toplanan vergiye denilmekteydi.⁴⁹ Bir mahalle veya köyde bu vergileri karşılamakta güçlük çeken halkın, ödemelerine katkıda bulunmak üzere Avâız Vakıfları kurulmuştu. Zaman içerisinde bu tür vergi uygulaması eski önemini kaybettiğinde, söz konusu vakıfların gelirleri de yakın çevrenin muhtelif hayır hizmetlerine tahsis edilmişti ki, bunlar arasında halkın karşılaştığı yangın, deprem, su baskını, salgın hastalıklar gibi âfetlerle, kimsesiz kızların evlendirilmesi, sahipsiz cenazelerin teçhiz ve defin masraflarının karşılanması, bu arada fakir, dul ve yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması... gibi hizmetler önemli yer tutmaktaydı. Böylece değişen zamanla yeni bir mahiyet kazanan Avâız Vakfı, *Avâız Akçesi* ve *Avâız Sandığı* olarak da isimlendirilerek, karışık iskânın söz konusu olduğu mahallerde Müslüman-Gayrimüslim olarak herhangi bir ayırım yapılmadan bütün muhtaçlara katkıda bulunmuştu.⁵⁰ Esnaf teşkilâtlarının da kendi aralarında kurmuş oldukları *Esnaf Sandıkları* bulunmaktaydı ve bunlar çalışmayacak durumdaki mensuplarına yardım ettikleri gibi, ölenlerin aile ve yetim çocuklarının ihtiyaçlarının karşılanmasında da bunlardan istifade edilirdi. Bu vesile ile hatırlanabilecek bir diğer kurum ise Yeniçerilere ait *Orta Sandıkları*ydı. Bu sandıklardan, Yeniçerilerin yaralanan veya sakat kalanların ihtiyaçları karşılanır, aynı zamanda da şehit düşenlerin ailelerine ve yetim kalan çocuklarına yardım edilirdi.⁵¹ Kaynaklara göre vefat eden Yeniçerilerin eşyaları satılarak yetişmiş çocukları varsa parası onlara verilir, şayet çocukları küçük ise bu para bağlı olduğu Orta Sandığı tarafından işletilebilir, çocuk yetiştiğinde bütün para kendisine ödenirdi. Uzunçarşılı, bir de Ağa Kapısı'nda Yeniçeri yetimlerinin paralarının saklandığı *Kara Sandık*'tan bahsetmektedir. Buna göre söz konusu sandığa Beytül-mâl Kâtibi denilen memur bakar ve Ocağa ait Beytül-mâl Defteri'ni tutardı. Arkasında

49 Halil Sahillioğlu, "Avâız", *DİA.*, c. IV, s. 108-109.

50 Mehmet İpşirli, "Avâız Vakfı", *DİA.*, c. IV, s. 109; Ömer Lütfi Barkan, "Avâız", *İA.*, c. II, s. 13-19; Reşat Ekrem Koçu, "Avâız Sandıkları", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, s. 1343-1344; Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983, s. 85-87;

51 Avâız Vakıflarıyla, Esnaf Sandıkları ve Orta Sandıkları hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 80-86.

küçük yaşta çocuklar bırakmış olan Yeniçerinin parası ya Kara Sandığa konarak aynen muhafaza edilir veya bağlı olduğu Oda'ya verilerek işletilirdi. Her iki halde de çocuk büyüdükten sonra Beytül-mâl Kâtibi kayıtlara bakarak, aynen veya çalıştırıldıysa, kazancıyla birlikte babasından kalan parayı çocuğa teslim ederdi.⁵²

Osmanlılarda Çocuk korunması gereken biriydi. Çocuğun babası olmazsa, öncelikle aile büyükleri, onlar da olmazsa amcaları geçimini teminle mükelleflerdi. Devlet de çocuğun iyi yetişmesi yönünde aileye yardım ederdi. Çocuklu dul kadınlar, ayrıca ikiz veya üçüz çocuğa sahip aileler, hangi dinden olurlarsa olsunlar maaşa hak kazanırlardı. Nitekim 1851'de Sofya civarında Etrepol'de Hristos adlı birinin üçüz çocuğu olduğunda, devlet kendisine para yardımı yapmıştı. Musul'da cami avlusuna bırakılan bir çocuğa maaş bağlanmış, İstanbul'da Silivrikapı'da sokağa bırakılan bir diğer çocuk ise, maaş tahsis edilerek Hatice isimli bir hanımın bakımına verilmişti. Bunlar ve benzeri diğer durumlarla ilgili olarak arşivlerimizde oldukça bol belge ve bilgi bulunmaktadır.⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'in kesin emirlerine, Hz. Peygamber'in yol gösterici Sünneti'ne, kaynağını bunlardan alan hukukî düzenlemelere, yine hukuki düzenleme olmaları yanında, gerçek birer şefkat âbidesi vakıflarına ve değişik alanlardaki uygulamalara rağmen Osmanlılar döneminin tamamında, yetim çocuklar konusunda hiçbir sıkıntıyla karşılaşılmaş da değildir. Nitekim devletin başkentinde varlıklarını XVII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar rahatlıkla takip edebildiğimiz *Külhanbeyliği Kurumu* ve bunun en önemli unsuru *Külhanbeyleri*, yetim erkek çocuklarla ilgili olarak görevin her zaman da tam olarak yerine getirilememiş bulunduğunun kanıtıdır.

Külhanbeyi, yetim ve kimsesiz olup, oluşturulan bir organizasyon çerçevesinde, İstanbul'daki bazı hamamların külhanlarını mesken tutmuş çocuk ve gençlere verilen isimdir. Külhanbeylerinin kendilerine has giyimleri, davranış şekilleri ve konuşma biçimleri vardı. Onlar önemli oranda serseri ve istenmeyecek bir hayat sürerlerdi.

Külhanbeyleriyle ilgili derli toplu bilgi veren ilk kaynağımız *Ebüzziya Tevfik'e* aittir. Ebüzziya Tevfik, 1874-75'te Rodos Hapishânesi'nde sürgünde bulunduğu sırada, aynı yerde cezasını çekmekte olan son külhanbeylerinden Sami ile tanışmış, kendisine yakınlık göstererek, hem onun hikayesini ve hem de genel olarak külhanbeylerinin törelerini tespit etmiştir. Biz

52 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975, c. II, s. 558-559; Ayr. bkz. Aynı Yazar, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984, s. 311-317.

53 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2001, s. 114-115.

de burada vereceğimiz bilgileri başta ona ait *Yeni Osmanlılar Tarihi*⁵⁴ olmak üzere, diğer bir kısım çalışmalardan derlemiş bulunuyoruz.⁵⁵ Buna göre külhanbeyliği kurumunun ortaya çıkışı, XVII. yüzyıl sonlarıyla XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durumla yakından ilişkilidir. Bu sıradaki İkinci Viyana Muharasası (1683) ve bunu takip eden yenilgi, ülkede düzenin bozulmasına neden olmuş, Padişah ve Sadrâzam'ın vakitlerinin çoğunu Edirne'de geçirmeleri dolayısıyla İstanbul'da asayiş kalmamış, ahlâkî bir çöküntü ortaya çıkmıştı. İşte bu ortamda, diğer küçük yetimler yanında, hiç değilse bir kısmı meşrû olmayan birleşmelerden doğan çocuklar, ya süt ninelere verilmiş ve bir süre uzaktan ilgilenilmeden sonra tamamen kaderlerine terk edilmiş, ya da hemen doğumları sonrasında cami avlularına bırakılmışlardı. Kaynaktan çıkan suyun, şu veya bu istikamette ama mutlaka kendisine akacak bir yol bulması gibi, dönemin yetim ve kimsesiz çocukları da, İstanbul'da çok bol olan hamamların külhanlarını kendilerine mesken edinmiş kişilerce buralarda korunmuş, zaman içerisinde bir ocak biçiminde teşkilâtlanarak külhanbeyliği kurumunu ortaya çıkarmışlardır.⁵⁶

Külhanbeyliğine müracaat edebilenin başlıca şartları yetim, hattâ kendisiyle ilgilenilecek akrabası bile bulunmamak, yaşı 11'den küçük 15'ten büyük olmamaktır. Teşkilâta bir bakıma sınavla kabul edilen ve külhanbeyi olan yetimler 23-24 yaşına kadar burada kalabilirlerdi. *Destebaşı*, külhanbeyi olmak üzere getirilen veya kendisi gelen çocuğa öncelikle;

-“Burada verilen emre “hayır” demek yoktur, etini kesip şarabımıza kebab edip yesek boynunu bükeceksin, ağzını açmayacaksın!... Razi mısın? diye sordurdu”. “Razıyım” cevabını alınca kendisine hırpanî bir kıyafetle iki torba

54 Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Sad. Ziyad Ebüzziya, İstanbul: Kervan Kitapçılık, c. III, s. 196-231. Ebüzziya Tevfik'in hikâyesini anlattığı son külhanbeylerinden Sami'nin serüveni, yetim ve kimsesiz, şefkat yoksunu bir çocuğun başına nelerin gelebileceğini, onun duygu dünyasını öğrenebilmek açısından son derece dikkat çekicidir. Sami, kendisine kötülükler öğreten arkadaşını anarken onu şeytanla özdeşleştirmekte, belki de annesi olan bir hanımın okşaması karşısında duygulanmakta, ona kanı kaynamakta, hayatın sıkıntıları karşısında ise; “Ah anacığım, beni niçin doğurdun” diyebilmektedir.

55 Reşad Ekrem Koçu, *Hatice Sultan ile Ressam Melling (Tefrikalaşmış Hikâyeler)*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2003, s. 145-179; Aynı Yazar, *Patrona Halil*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2003, s. 89-110; Server Tanilli, “Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Der. François Georgeon-Paul Dumont, Çev. Maide Selen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 137-146; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971, c. II, s. 339-340; Uğur Göktaş, “Külhanbeyi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayını, c. V, s. 164-165.

56 Külhanbeyliği kurumu halihazır tebliğimizin hazırlanmasından sonra bir makale çerçevesinde tarafımızdan kısaca değerlendirilmiştir. Bkz. Nesimi Yazıcı, “Osmanlılar Döneminde Yetimlerle İlgili Farklı Bir Uygulama: Külhanbeyliği Kurumu”, *İstem*, Yıl 5, S. 9 (Konya 2007), s. 9-20.

verir ve; “Utanmayacaksın, dolaşacağın bakkal dükkânlarında kovulmaktan sıkılmayacaksın, dayak yememeye çalışacaksın, arsızlıktan çekinmeyeceksin; vermezlerse bir daha iste, yine vermezlerse tekrar iste, sızlan, yalvar; bakkal dükkânına sinek gibi yapış, kopma; eğer bakkâl veya çırağı seni hırpalamaya kalkarlarsa şirretleş, dükkânın müşterilerine sokul, sürün; tiksindir, iğrenirlerse daha daha sürün surnaş! Haydi uğrun açık olsun!..” şeklinde çalışma yöntemini anlatarak, iki torba verir ve olabilen en kısa sürede pirinç, ırmık, şeker ve yağ toplayarak doldurmasını isterdi. Akşam olduğunda *Külhancı Baban*ın bu malzeme ile hazırladığı pilav ve helva, payı tahta bir çanağa ayrılmış ve su dağıtmak üzere ayakta beklemek mecburiyetinde olan aday müstesna, hep birlikte yenir, sonunda külhanbeyleri üç parmakları arasında tuttıkları birer ekmeğin parçasını tuza banarlar ve aynı durumdaki *Külhancı Baban*ın şu duasına yüksek sesle katılırlardı;

Bu ocağın adı gerçek külhandır
 Nice erler yetişmiştir külhandan
 Yersizlere yurtsuzlara mekândır
 Kim bilir kim bugün nerede pinhandır
 Ana baba kucağını bilmeyen
 Âşık Lâyhâr pîrimiz üstadımız
 Yavrucuklar bu külhanda minhandır
 Hak budur kim eşi gelmez sultandır
 Aşk ile meşk kalenderlik râhıdır
 Külhan böyle muhabbetli meydandır
 Aramıza geldi bir can pâresi
 İşte üryân olmuş Lâyhâr aşkına
 Ol çerâğ-ı hüsne gönül şamdandır
 Bugün gonca yarın gül-i handandır
 Hû çekelim Lâyhâr'ın aşkına hûuu
 Yürekteki şûlemiz ol nurdandır⁵⁷

57 Biz külhanbeyliği kurumunun gülbangi şeklinde nitelenebilecek bu metni R. E. Koçu'nu *Hatice Sultan ile Ressam Melling* adlı eserinden (s. 152-153) aldık. Yazarın *Patrona Halil* isimli eserinde (s. 97-98) az farklı kaydedilmiş olan gülbang metninin son beyti, Ebüzziya Tevfik tarafından son külhanbeylerinden Sami'den şu şekilde alınmıştır (s. 212);

"Pîrimiz bizim koca Lâyhâr Hak budur kim eşi gelmez sultandır
 Hû çekelim Lâyhâr'ın ruhuna Hûuu Onun için bâ-yü gedâ yeksândır.

Dua sonrasında tuza banılan ekmekler yenilir, bir de *kardeşlik töreni* yapılırdı. Bu sırada aday, daha önce külhanbeyi olmuş kendinden üç dört yaş büyük bir çocuk/gençle birlikte külhanın ortasına getirilir, tamamen soyunmuş olan iki çocuktan birincisi solda, diğeri ise sağda durur, külhanın ağzının üstündeki rafta bir bohça içerisinde korunan ve “*Lâyhâr’ın kefeni*” şeklinde isimlendirilen, iki yakalı, iki kollu tek bir gömleği birlikte giyerlerdi. Böylece bir gömlekte iki baş ve iki kol görünür, Külhancı, ocağın önünde diz çökerek yüksek sesle şu sözleri tekrarlardı;

“*Ey Lâyhâr’ın evlâtları! Burası baba yurdudur. Burada senin benim yoktur. Burada herkes kardeştir. Bir anadan doğanlar, bir babadan olanlar birbirlerini boğazlarlar. Lâyhâr’ın evlâtları birbirlerini bir vücut bilirler. Kardeşlerine birisi bir iğne batırsa, acısını kendi vücutlarında duyarlar. Bu kefeni sağlığında girenler; ölünceye kadar birbirlerini ayrı görmezler. Bu, ikilikte birliktir. Bu senin sağ elindir. Sen de bunun sol elisin. Vücudunuz birdir. Başlarınız ikidir. Biriniz sağınızı, biriniz solunuzu görürsünüz. Ömrünüzün sonuna kadar birbirinizi görür, gözetirsiniz. Her gün kazancınızı buraya getirirsiniz. Burada bu senindir, bu benimdir yoktur. Az, çoğu artırır, çok hepimizi besler. Kazan birdir, hepimizi doyurur*”. Sonra Lâyhâr’ın ruhuna bir fâtiha okunur, önde Destebaşı ve Külhancı olduğu halde külhanbeyleri gömleğin içindekilere “*Hoş geldin yeni kardeş*” derler, o gece iki çocuk aynı gömleğin içinde yatar, uyurlardı. Sırası gelmişken külhanbeylerinin pîrleri mesâbesinde olan *Lâyhâr*’dan kısaca bahsedelim.

Lâyhâr aslında bir isim değil lâkaptır. Rivayete göre Lâyhâr, Gazneli Mahmud (998-1030) döneminde Gazne’de bir hamam külhanını mesken edinmiş, çul çaput içinde yarı çıplak, süflî hayat yaşayan ayyaş bir kişiydi. Meyhanelerde şarap fiçilerinin dibinde biriken tortuyu yer/içerdi ve Farsça *lây* ve *hâr*’dan oluşan ismi de bu anlamdaydı. Bu haliyle Lâyhâr devamlı olarak sarhoşturdu. Onun hikâyesi Divan şairi *Nâbî* (ö. 1712)’nin de bir mesnevîsine konu oluşturmuştu.⁵⁸ Buna göre *Gazneli Mahmud*’un *Senâî* Bey isminde, görüşlerine pek değer verdiği, bilgili bir danışmanı vardı. Günlerden bir gün evinden saraya gitmekte olan *Senâî* Bey, Lâyhâr’ın bulunduğu hamam külhanının önünden geçtiği sırada, katırının ayağı sanki batağa düşmüş gibi, diz kapaklarına kadar çamura batmıştı. İşte bu sırada Lâyhâr Külhancıya;

58 101 beyitlik bu mesnevî “*Makâle Der-şân-ı Hakîm Senâyî Kaddesallahü Sırrahü’l-Azîz*” başlığıyla *Nâbî*’nin Divanı’nda yer almaktadır. Bkz. Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Dîvânı I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 434-443. Bu vesileyle *Nâbî Dîvânı*’nda bu şiiri bizim için arayıp bulan Fakültemiz Türk-İslâm Edebiyatı Araştırma Görevlisi Abdülmecit İslamoğlu’na teşekkür ederiz.

-*Lâyımı doldur baba! Bir dolu da Senâî Bey'in aşkına içeyim* demişti. Külhancı, Senâî Bey'in adını anmaması konusunda uyardıysa da, o arzusunu tekrarlamış, hem de sesini yükselttiğinden, kendisini duyan Senâî Bey de hamamın külhanına girerek onu görmüş, derhal Lâyhâr'ın tesir alanına dahil olmuştur. Yine menkabeye göre Senâî Bey Lâyhâr'ı şeyh edinmiş, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerine yönelmesi de bu vasıtayla olmuştur. İşte onun gibi hamamların külhanlarını mesken edinmiş olan İstanbul'daki külhanbeyleri de, kendi organizasyonları için bu Lâyhâr'ı pîr edinmişlerdi. Külhanın demirbaş eşyası arasında bulunan üç kollu demir şamdana, ona olan saygı ve bağlılıklarının göstergelerinden biri olmak üzere "*Lâyhâr'ın gözü*", "*Lâyhâr'ın kalp gözü*" ve "*Lâyhâr'ın kalbi*" gibi isimler vermişler, horroza da Lâyhâr'ın timsali diye saygı göstermiş, külhanlarının bahçesinde birer horoz beslemişlerdi ki, bu aynı zamanda kendilerine zamanı hatırlatmaktaydı.

İstanbul hamamları içerisinde Gedikpaşa Hamamı'nın özel bir yeri vardı.⁵⁹ Fetih'ten sonra inşa edilen (879/1474-1475) ilk hamam olan Gedikpaşa Hamamı'nın külhanı, evsizlerin barınmaları açısından oldukça müsait bir tarzda yaptırılmıştı. Zaman içerisinde yersiz yurtsuz yetimler hamam külhanlarında kalmaya başladıklarında, Gedikpaşa Hamamı'nın külhanı en fazla sayıda külhanbeyini barındırmış, bu konuyla da diğerlerinden önde kabul edilmiştir. Nitekim herhangi bir kavga veya anlaşmazlığın bitirilmesinde, Gedikpaşa Hamamı'nın destebaşısının sözü itirazsız kabul edilmek durumundaydı. Sıralamada Gedikpaşa'dan sonra; Mahmud Paşa, Bayezid, İbrahim Paşa, Ayasofya, Çinili ve Haseki hamamlarının külhanları gelirdi.

Külhanbeylerinin belirli bir düzenleri vardı. Onarlı gruplar oluştururlardı ve her on külhanbeyinin başında bir *Destebaşı* bulunur, bir külhanda birden fazla deste varsa, bir de *Koca Destebaşı* bulunurdu. Külhanbeyleri gibi bir yaş sınırına tabi olmayan destebaşılardan bir, koca destebaşının iki postekisi olurdu. Külhan kültürünün devamını, yönetici konumundaki bu kişiler sağlardı. Külhanda bir de *baba* diye isimlendirilen *Külhancı* bulunurdu ki, esas olarak hamamın ocağıyla ilgilenen bu kişiler, Gayrimüslim özellikle de Ermeni olabilirlerdi.

Külhanbeylerinin hayatını iki kısımda ele almak mümkündür. Birincisi külhanda buldukları, yani daha ziyade gecelerini nasıl geçirdikleridir.

59 Enis Karakaya, "Gedik Paşa Hamamı", *DİA*, c. XIII, s. 547-548; Gedik Paşa Hamamı'nın erkek ve kadınlar kısmının "*hazne ve külhanı hamamın arka cephesinde enlemesine büyük, dikdörtgen planlı bir mekân halindedir*". Osmanlı hamamlarının tarihi, mimarîsi durumu ve kültürümüzdeki yeri için bkz. Semavi Eyice, "Hamam (I. Tarih ve Mimari)", *DİA*, c. XV, s. 414-430; Mustafa Uzun-Nurettin Albayrak, "Hamam (II. Kültür ve Edebiyat)", *DİA*, c. XV, s. 430-433.

Külhanbeyleri akşama doğru topladıkları yiyeceklerle külhana dönerler, yemeği hazırlarlar, en son külhanbeyi de geldiğinde elinde yakılmaya hazır çubuğuyla bekleyen Külhancı tarafından kapı kapatılır ve ancak o zaman yemek yenirdi. Külhancı yemeğe ancak yeni bir katılım olduğunda iştirak eder, diğer zamanlarda hamamın sair görevlileriyle birlikte sofraya otururdu. Yemek sonrasında külhanbeyleri kendi aralarında çeşitli oyun ve eğlencelerle vakit geçirir, uyku zamanı geldiğinde de kül üzerinde yatarlardı.⁶⁰ Sabahları kutsiyet atfettikleri horoz sesiyle uyanan külhanbeyleri, kışları Külhancı Babanın hazırladığı saleplerini içer ve hemen yola koyulurlardı. Hastalanan ve bu durumu uzun süren Külhanbeyi, Külhancı Babanın odasında yatırılırdı.

Külhanbeylerinin dışarıdaki günlük hayatlarında uymaları gereken bazı kurallar vardı. Öncelikle küçük yaştakiler daima çift olarak gezmek durumundaydılar. Yahudilere saldırmaları yasaktı, küçük çocukları ve güçsüz kadınları savunmaları, seyyar satıcılardan bir şey istememeleri gerekirdi. Mola veren hamalların yüklerini sırtlanmalarına yardım etmeliydiler. Zenginlere, bilhassa da tulumbacı, kasap ve kömür satıcılarına ise sataşırlardı. Külhanbeyleri bir mesleğe yönelmez, geçimlerini dilenmek ve küçük miktarlarda hırsızlıklarla temin ederlerdi. İsterler, ısrar ederler, sırnaşırlar, sataşırlar ve bir şekilde yiyeceklerini çıkarırlardı. Kış aylarında İstanbul sokaklarının çamurları, yaşları 17-20 arasında bulunan külhanbeyleri tarafından süpürülerek yol ortalarında öbekler haline getirilir, bu hizmetlerine karşılık onlar gelip geçenlerden “*helva parası*” adı altında bahşiş isterlerdi. Durumu bilenler daha onlara yaklaşmadan bahşişlerini hazırlarlar, aksi halde kendi argolarında “*kaftan giydirmek*” olarak ifadesini bulan durum ortaya çıkar, Destebaşının işaretiyle külhanbeyleri, çamuru süpürgelerle geçenlerin üstlerine atarlardı. Bu sebepten kendilerine ait argoda *çamur*, *ziyafet* anlamında kullanılırdı.

Görüldüğü gibi bir yüzleriyle insanlarımızın maddî ve manevî açıdan temizlenmelerine hizmet eden İstanbul hamamları, diğer yüzleriyle de yak-

60 Ebüzziya Tevfik'in bizzat külhanbeyi Sami'den aktardığı bilgiler (s. 224) yatış düzeni hakkında ve dolayısıyla külhanbeylerinin hayatlarının düzeyi hakkında dikkat çekici detaylar içermektedir; “*Gece yarısına yakın yuvalar eşilir, yan yana, iki keçeli (iki sıralı) ve herkesin ayakları ortaya başları duvara gelecek surette, yatılır. Ortada, bu iki safın uzunluğunca devam eden açıklığa, külhancı, yarım saatte bir korlanmış ateş döker. Onun çıkardığı hararet yorganlık eder. Küçükler umumiyetle çıplak ve çift olarak adeta küle gömülür ve üzerlerine kilim, kebe, çuval gibi şeyler örterler*”. R. E. Koçu (*Hatice Sultan...*, s. 155) bu yatış düzenine külhanbeyliği argosunda “*taban ateş*” adı verildiği belirtir. Yine onun ifadesine göre XVIII. yüzyıl sonlarında külden yatma yerine külhanbeyleri, külhancının odası yanına yapılan büyük oda/koğuşta hasır ve çuvallar üzerinde yatmışlardır.

laşık 150 senelik bir sürede, külhanbeyleri adı altında organize olmuş bulunan, toplumumuzun yetim çocuklarına, hiç de uygun olmayan şartlarda barınak oluşturmuşlardı. Bu kadar uzun bir süre bu problem hiç fark edilmemiş miydi? İnsanlarımız bu durumdan huzursuz olmamış, dönemin her seviyedeki yöneticileri kendi sorumluluklarını düşünememiş, bu bataklığı kurutmak yönünde bir çaba içerisine girmemişler miydi? Veziriâzam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (ö. 1730)'nın Evren ve Arslan isimli iki külhanbeyini Tulumbacı Ocağı'na kaydettirmiş olduğunu, II. Mahmud'un da tebdil gezdiği bir sırada Gedikpaşa Hamamı külhanında, Dede Efendi'nin "Çıhar attım şeş oynadım yine felek yendi beni" şarkısını söylerken dinlediği Külhanbeyi Topkapılı Mehmed'i çok beğenerek Saray'da Müezzînân-ı Hâssa arasına geçirdiğini biliyoruz. Gerçekten her ikisi de çok önemli konumlarda bulunmuş olan bu iki yönetici, sözünü ettiğimiz tasarruflarda bulunurken, acaba köklü bir çözümü akıllarına hiç getirmemişler miydi? Bunlar ve benzerleri diğer sorulara şu sırada yeterli ve doyurucu bir cevap verebilecek durumda değiliz. Bilinen, artık problemin büyüklüğü iyice fark edildiğinde, Abdülmecid (1839-1861) döneminin seraskerlerinden Hasan Rıza Paşa'nın 1262 Recebinin (25 Haziran-24 Temmuz 1846) bir Perşembe gecesi harekete geçerek, ani ve eş zamanlı bir baskınla, İstanbul hamamlarının külhanlarında barınan bütün külhanbeylerini (1000'e yakın)⁶¹ Sultanahtmet Camii avlusunda toplattığıdır. Serasker, kendilerini aşağılamadan, içinde buldukları şartların sıkıntılarını ve olumsuzluklarını açıkça anlatmış, külhanbeyleri de kendi durumlarından hoşnut olmadıklarını, fakat yapabilecekleri başka bir şeylerinin de bulunmadığını ifade etmişlerdir. Konuşmanın sonunda külhanbeylerinin 16 yaşından küçük olanları Gülhane'de orduya ayakkabı diken Kalavrahane'ye gönderilmiş, daha yukarı yaşlardakilerse asker olarak kaydedilmişlerdi. İlerleyen zamanlarda aralarından üst rütbelere kadar ulaşanlar olmuştu.⁶²

61 Reşat Ekrem Koçu (*Hatice Sultan...*, s. 161-162) külhanbeyliğinin kaldırıldığı sırada hangi hamamda kaç külhanbeli bulunduğunu göstermiş bulunmaktadır. Buna göre; Gedikpaşa Hamamı 40, Mahmutpaşa Hamamı 30, Aksaray Muratpaşa Hamamı 30, Ayasofya Hamamı 30, Tophane Kılıçalıpaşa Hamamı 30, Bayezit Hamamı 30, Bahçekapı Haseki Hamamı 30, Tahtakale Hamamı 20, Laleli Ağa Hamamı 20, Samatya Ağa Hamamı 20, Zeyrek Çinili Hamamı 20, diğer elli kadar hamamdan 500 olmak üzere toplam 800 külhanbeyi.

62 Mekteb-i Sanayi'nin kuruluşuyla ilgili 11 Şaban 1279/1 Şubat 1863 tarihli Meclis-i Vâlâ tezkiresinde yatılı öğrenciler için kullanılan; "Eğer ki Üsküdar ve Boğaziçi taraflarında bulunan bazı kesân çocuklarını işbu mektebe veremeye heves ve rağbet edecekleri derkâr olduğu halde bu'd-i mesafe buna mani olacağına nazaran bu mektebin bir şûbe-i leyli olmak lâzıme-i hâlden görünüp bundan başka Dersaadet'te birçok fukarâ çocukları geceleri külhan ve emsali mahallerde yatmakta ve gündüzleri tesse'ül etmekte olduklarından..." ifadeleri, Külhanbeyliğinin ortadan kaldırılmasından sonra da İstanbul hamamlarının külhanlarında kimsesiz veya

Külhanbeyleriyle ilgili satırlarımızı, eserinin ilk baskısı 1934'te yapılan ve dolayısıyla o günlerin İstanbul'unu değerlendirdiğini düşündüğümüz *Reşat Ekrem Koçu*'nun, güncelliğini hâlâ koruduğunu, daha doğru ifade etmek gerekirse maalesef önemini çok daha fazla artırmış olarak gündemimizde yer almaya devam etmekte olduğunu düşündüğümüz, bakıma muhtaç çocuklarla ilgili şu değerlendirmesiyle bitiriyoruz; “*Külhanbeylerinin mevcut olmadığı zamanımız için de acı şeyler yazabiliriz. Edep, ar, namus ve iffet cevherlerini kaybetmiş çocuklar ve delikanlılarla İstanbul yine tıklım tıklım doludur... İstanbul Afganlı kalender Lâyhâr'ın şarap küpü, fıçısı halindedir, içinde tahammür halinde bulunan mayaya her gün kokulu, şerbetli, renkli salkım salkım üzüm gibi sürü sürü çocuklar ve gençler atılmaktadır. Kim ilgileniyor?*”

Genel olarak bakıma muhtaç, özelde yetim çocuklar konusuyla Osmanlı yöneticilerinin Tanzimat öncesi ve bilhassa da bu dönemde yakından ilgilenmiş olduklarını görmekteyiz. Nitekim 7 R. Evvel 1268/31 Aralık 1851'de çıkarılan *Eytâm Nizamnâmesi* ve buna dayanarak *Eytâm Nezâreti*'nin kurulmuş olması, kendisine bir maddî varlık intikal etmiş bulunan küçük yetimlerin, haklarının daha muntazam olarak korunması yönünde önemli bir atılımdır. Bu ilk nizamnâmeyi, hizmetin daha muntazam yürütülmesini temin yolunda çıkarılan diğerleri takip etmiş, ayrıca ilmiye, askeriye, posta görevlileri gibi farklı meslek gruplarının dul ve yetimlerini ilgilendiren diğer bir kısım yasal düzenlemeler de yapılmıştır.⁶³

II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde yetim çocuklarla ilgili bir kısım çalışmaların yapılması söz konusudur. Bu-

yersiz yurtsuzların bir ölçüde de olsa barınmış, bunların geçimlerini dilenerek sağlamış olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mamafih bu konu hâlâ yeterince araştırılmamış bulunmaktadır. Adnan Giz, “Belgelerle Sanayi Tarihi İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Yıl 3, S. 35 (İstanbul 15 Ocak 1969), s. 21; Ayr. bkz. Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 120.

63 Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar”, *XII. Vakıf Haftası Kitabı*; Ankara, 1995, s. 46-47; Aynı Yazar, “Tanzimat Döneminde Yetim Çocuklara Yönelik Koruma Çalışmaları”, *Osmanlılar Döneminde Yoksullukla Mücadele Yolunda Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 2000, s. 35-36; Seher Aktaş, *Yakın Tarihimizde Yetimlerle İlgili Uygulamalar*, Ankara, 1994, Yayınlanmamış Lisans Tezi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp. Nr. 30858; Genel olarak Eytâm Nezâreti ve Marmaris'teki uygulama için bkz. Mehmet Çanlı, “Eytâm İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XIV, s. 57-73; Tahsin Özcan, “Osmanlı Yetiminin Hamisi: Eşytam Sandıkları”, *Yoksulluk*, Ed. Ahmet Emre Bilgili-İbrahim Atlan, İstanbul, 2003, c. III, s. 32-39. Bu devrede (1832-1860), ayırım yapılmaksızın Müslüman, Rum ve Ermeni yetim çocukların haklarının korunması yönündeki bazı düzenlemeler ve çabalarla ilgili olarak ayr. bkz. Ahmet Eryüksel, “Osmanlı Devletinde Dul ve Yetimler”, *Şarkiyât Mecmuası*, S. VIII (İstanbul 1998), s. 331-344.

rada birkaçını en özlü biçimde hatırlatmaya çalışacağımız bu girişim ve gerçekleştirilmeye çalışılan uygulamaların tamamı başarıya ulaşmış değildir. Ayrıca da bunlar bazı defa lokal ve yalnızca Müslüman yetimlere yönelik olabilmişler, bazı defa ise ülke geneline yayılmış ve din ayırımı yapılmadan bütün yetimleri kapsamı içerisine almayı hedeflemişlerdir. Bunlara ilk örnek II. Mahmud'un daha Yeniçerileri kaldırmadan önce, 1825'te yayınladığı bir fermanıdır. Bu fermanında Padişah, çocukların eğitim ve öğretimleri konusuna dikkat çekmekte ve bir kısım ana-babaların evlâtlarını, daha yeterli ilköğretimi tamamlamadan, din ve diyânetleri konusunda asgarî bilgileri bile almadan, bir sanat öğrensin diye çırak olarak verdiklerini ifade etmektedir. II. Mahmud, bu durumun mahzurlarını ortaya koymakta ve başta mahalle imamı olmak üzere, mahalle mektepleri hocalarını, esnaf kethüdalarını, esnafı ve nihayet kaduları uyarmaktadır. Fermanıyla bütün tebaası için ilköğretimi zorunlu hale getiren Padişah, bizim konumuzu oluşturan kimsesiz çocuklarla ilgili olarak da, esnaftan veya halktan kimin gözetimine verilmişlerse, yetişkinlik çağlarına kadar bu kişiler tarafından günde iki defa okula gönderilmelerinin teminini emretmekteydi. Böylelikle yetim, dolayısıyla bakıma muhtaç çocuklar da, içinde buldukları durumun handikaplarından korunmuş ve ilerideki hayatlarında vatanlarına, milletlerine, dinlerine hayırlı birer kişi olarak hazırlanmış olacaklardı.⁶⁴

İkinci bir örnek olmak üzere 1838'deki girişimi hatırlamamız mümkündür. Bu sırada ülkemizde ilk rüştiye mekteplerinin açılmaları söz konusu edildiğinde, mesele öncelikle Meclis-i Umûr-ı Nâfia'da görüşülmüş ve hazırlanan lâyhada; "*Ve peder ve akrabâlarından fakr-ı halleri cihetiyle tese'ül ve bazı sanayi-i rezîle irtikâb eden sıbyân ve sâir bî-kes kalan eytâm haklarında meşmûl-i âfâk olan rahm-u eşfâk-ı şâhâne bî-dirîğ ve mebzûl buyurularak leyl-ü nehâr ikâmet eylemek ve infâk olunmak üzere bir iki adet fukarâ mektepleri tanzim olunup öyle sokaklarda serseri gezen etfâl mekâtib-i mezkûreye alınmak...*" şeklinde bakıma muhtaç ve yetim çocukların durumları da ortaya konmuştu. Daha sonra Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler üzerine hazırlanan ikinci lâyhada ise; "*Ve bî-kes olan sıbyân ve kimsesiz eytâm için leyl-ü nehâr ikâmet etmek ve sâye-i merâhim-vâye-i şâhânedede infâk olunmak üzere taraf-ı eşref-i cenâb-ı mülûkânededen müstakilce iki adet gurabâ mektebi tanzimiyle sokaklarda serseri geşt-ü güzâr eden etfâlin zikr olunan mekteplere alınması...*" kararı verilmiş, bu karar II. Mahmud'un iradesiyle de kesin-

64 Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul:Matbaa-i Âmire, 1338/1922, s.1-3'ten alarak değerlendiren Nesimi Yazıcı, "Geçmişte İlköğretim", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 53 (Ankara Mayıs 1995), s. 46-47.

leşmiştir.⁶⁵ Fakat ne bu ve ne de Abdülmecid'in tahta geçişinin hemen başlarında ortaya konan çabalar olumlu bir neticeye ulaştırılamamış, ancak birer temennî olarak eğitim tarihimizdeki yerlerini almaktan öteye geçememişlerdir.

Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesinde yetim çocuklarla ilgili probleme çok yönlü bakma ve bu alanda gerçek, kalıcı ve kapsamlı çözümler üretebilme başarısı Midhat Paşa'ya aittir ve bunun ilk örneğini görmek için onun Niş valisi olmasını beklemek gerekmiştir.

Midhat Paşa (1822-1884)⁶⁶ Niş'e çok sıkıntılı bir dönemde, kendisinden bu sıkıntılara çareler bulması ve örnek bir yönetim uygulaması dileğiyle 4 Şubat 1861'de tayin edilmiş, 20 Mart 1861'de de görevine fiilen başlamıştır. Onun bu ilk valiliğinde başardığı ve daha sonraki valiliklerinde de tekrarlayacağı hizmetlerinden biz burada yalnızca Islahhâneler ve özellikle de Islahhânelerin kuruluş amaçları ve çalışma biçimleri üzerinde durmak istiyoruz.⁶⁷ Böylece bu dönem Osmanlı yöneticilerinin yetime bakışlarıyla, bu alanda gerçekleştirdiklerinin genel bir panoramasını ortaya koyabileceğimizi ümit ediyoruz. Bu konudaki kaynaklarımız başta Midhat Paşa'nın Sadâret'e gönderdiği 9 Mayıs 1864 tarihli arzı⁶⁸ olmak üzere dönemin diğer bazı arşiv kaynakları,⁶⁹ oğlu Ali Haydar Midhat tarafından yayınlanan Hatırâtı,⁷⁰ Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi⁷¹ ve

65 *Takvim-i Vekayi*, Defa 176, 21 Zilkâde 1254; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, A.g.e., s. 9, 12-13; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, c. I-II, s. 407.

66 Midhat Paşa'nın hayatı ve faaliyetleriyle ilgili çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte özlü bilgi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, c. I, s. 315-414; M. Tayyib Gökbiçgin, "Midhat Paşa", *İA.*, c. VIII, s. 270-282; Gökhan Çetinsaya-Şit Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA.*, c. XXX, s. 7-11; *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, 1986.

67 Midhat Paşa'nın Niş Valiliği sırasındaki çalışmaları için bkz. Nejat Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12 (İstanbul 1982), s. 279-312; İsmail Eren, "Midhat Paşa'nın Niş'te Kurduğu Modern Türk Kütüphanesi", *Türk Kültürü*, S. 56 (Ankara Haziran 1967), s. 610-614; İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 55-59.

68 N. Göyünç, A.g.mak., s. 288-289 (BOA., İrade, Dahiliye, 36231); BOA., A. MKT. MHM. 302/67.

69 M. Hüdayi Şentürk, Niş ve Tuna Vilâyeti'ndeki Islahhânelerle ilgili kısa bir değerlendirmeden sonra, bir kısım Arşiv vesikasının yeni Türk harflere çevirisine yer vermiş bulunmaktadır. Bkz. *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 176-177, 294-299, 313-317, 321, 356 (BOA., BAD, nr. 307 (Rumeli Mühime), s. 73; BOA., İrade, Dahiliye, 36231; BOA., İrade, Meclis-i Vâlâ, 26270; BOA., Cevdet, Maarif, 6542).

70 Midhat Paşa, *Midhat Paşa Hâtırât-ı Siyâsiye, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Tebsira-i İbret*, Nşr. Ali Haydar Midhat, İstanbul, 1325, s. 19 vd.

71 Defa 746, 24 Z. Kâde 1280. Bu dönemde faydalı hükümet icraatının halka, en hızlı iletişim araçlarından biri olarak gazeteler vasıtasıyla duyurulmasının istendiği ve bunun gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Niş Islahhânesi ve daha sonra Tuna Vilâyeti'nde kurulanların da halka duyurulması istenmiş (BOA., BAD, Nr. 307 (Rumeli Mühime), s. 73): "*Keyfiyet emsâlini teşvik*

Tuna Vilâyeti'nin resmî gazetesi Tuna⁷² ile diğer bir kısım kaynak ve çalışmalar⁷³

Buna göre Midhat Paşa küçük yaştaki İslâm ve Hıristiyan çocukları için eğitim-öğretime başlangıcın ilk kademesi olmak üzere, son üç yıl içerisinde mahalle mektepleri açılmasını sağladığı gibi, kimsesiz çocukların yetiştirilmesi için de 1863 yılının ilk aylarında⁷⁴ Niş'te İslahhâne'yi kurmuştur. Bunu

içün havâdis-nâmelere dahi derc ile ilân ettirilmesi"; BOA., İrade, Dahiliye, 36231'deki Sadâret arzı; "ve emsâlini dahi bi't-teşvîk gayrete düşürmek için keyfiyetin havâdis-nâmelere de derc ettirilmesi hususunda..."; BOA., A. MKT. MHM. 302/67'deki Sadâret'ten Maarif Nezâreti'ne gönderilen 1 Muharrem 1281/6 Haziran 1864 tarihli tezkireden; Midhat Paşa'nın "... işbu icraat ve teşebbüsâtı dahi doğrusu pek büyük umûr-ı Hayriye ve nâfiadan olmasıyla lede'l-arz bâis-i takdîr ve istihsân-ı cenâb-ı padişahî buyurulmuş olmağla keyfiyetin emsâli misillü havâdis-nâmelere derc ile ilân ettirilmesi...".

72 Burada Tuna'nın ancak ilk yüz dört sayılık koleksiyonundan faydalanılabilmektedir.

73 Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul, 1338-1922, c. I, s. 745 vd.; Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye*, İstanbul, 1342-1924, c. I, s. 66-75; Reşat Özalp, "Türkiye'de Yüz Yıllık Meslekî ve Teknik Öğretim", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, Yıl 9, S. 104 (İstanbul Ekim 1961), s. 17-33; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, 1974, s. 67-71; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977, c. VII, s. 210-211; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, s. 115-117; M. Hüdayi Şentürk, A.g.e., s. 176-177, 313-317; Cemil Öztürk "Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: İslahhâneler", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995, s. 427-442; Aynı Yazar, "İslahhâne", *DİA.*, c. XIX, s. 190-191; Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s. 52-55.

74 Biz bu konudaki iki çalışmamızda ("Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", *XII. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1995, s. 45-53, d. not 29; "Tanzimat Döneminde Yetim Çocuklara Yönelik Koruma Çalışmaları", *Osmanlı Döneminde Yoksullukla Mücadele Yolunda Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 2000, s. 35-47) Niş İslahhânesi'nin 1863 sonları veya 1864 başlarında kurulmuş olabileceğini ifade etmiştik. Midhat Paşa Sadâret'e gönderdiği 2 Zilhicce/26 Nisan 1280/8-9 Mayıs 1864 tarihli tezkiresinde (İrade, Dahiliye, 36231; Krş. A. MKT. MHM. 302/67) İslahhâne'nin 6-7 aydır faaliyette olduğu bildirmektedir. Buna göre Niş İslahhânesi'nin Ekim/Kasım 1863'lerde açılmış olduğu düşünülebilir. Nitekim 1 Mayıs 1864 tarihli *Takvim-i Vekayi* (Defa 746, 24 Zilkâde/19 Nisan 1280)'de de Niş İslahhânesi'nin 5-6 ay önce açılmış olduğu ifade edilmektedir. Fakat M. Hüdayi Şentürk (A.g.e., s. 294)'ün de metnini yayınladığı 2 Muharrem 1280/19 Haziran 1863 tarihli bir arşiv belgedeki şu ifadelerden; "...bî-kes kalan aceze-i eytâm için dahi ittihaz kılınmış olan İslahhâne'nin yükünü alması üzerine diğer bir mahall-i mahsûs yapılmak istid'âsıyla muahharan arz olunan elli bin gurus mikdâr îne sarf olunarak yüz elli nefer etfâlin iskân ve beytûtetine kâfî mevki inşasına mübaşeret edilmiş...", öğrendiğimize göre, bu tarihte Niş İslahhânesi geçici binasında faaliyet göstermekte olup, kalıcı binasının yapılmasına da başlanmış bulunmaktadır ki, bu takdirde hiç değilse birkaç ay öncesinden faaliyete başlamış olmalıdır. Niş İslahhânesi'nin açılış tarihi ile ilgili Faik Reşit Unat da iki ayrı tarih vermiş bulunmaktadır. Unat ("Niş İslahhânesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, Yıl 10, S. 114 (Ankara Ağustos 1962), s. 5-6) İslahhâne isminin verilmesinde Midhat Paşa'nın Ramazan'da Kur'ân okuduğu sırada dikkatini çeken Bakara 220. ayeti dolayısıyla 20 Şubat-21 Mart 1863 tarihlerini içeren 1279 Ramazan'ını esas almakta ve Niş İslahhânesi'nin bu sırada, yani 1263 yılı Şubat veya Mart aylarında açılmış olmasının gerektiğini ileri sürmektedir. Unat birincisinden iki sene sonra yayınladığı diğer bir eserinde ise (*Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine*

kurmasının sebebi; bu çocukların sokaklarda, bakımsız ve terbiyeden mahrum kalarak, kötü huylar edinmelerine ve ileride hapis-hânelere düşmelerine mani olmaktır. Ona göre bir memleketteki bütün fakir ve âciz yetimlerin geçimlerinin sağlanması ve ilerideki hayatlarında, vatanlarına ve mensup oldukları topluma yararlı elemanlar haline getirilmeleri, içerisinde buldukları cemiyet üzerine düşen önemli bir borçtur.⁷⁵ O, beş-altı yaşından

Tarihî Bir Bakış, Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1964, s. 80b.), Niş Islahhânesi'nin faaliyetine başlamasıyla ilgili olarak H. 1279/29.VI.1863 tarihini vermektedir. Sonuç olarak Niş Islahhânesi'nin açılış tarihiyle ilgili yukarıda verilen arşiv vesikası ve *Takvim-i Vekâyî*'de geçen altı yedi ay veya beş altı ay öncesi gibi nitelermelerin yaklaşık bir süreyi ifade ettiği düşünülebilir. Niş Islahhânesi'nin 1279 hicrî yılında (29.VI.1862-17.VI.1863) açıldığı kesin olduğuna ve bu açılışın, yaygın biçimde Midhat Paşa'nın Ramazan'da Kur'ân okumasıyla ilgilendirilmesi söz konusu olduğuna göre, yukarıda gösterdiğimiz arşiv vesikasındaki ifade de dikkate alınarak Niş Islahhânesi'nin açılışını 1863 senesi ilk ayları şeklinde kabul etmenin yanlış olmayacağı kanaatine ulaşılmış bulunmaktayız.

- 75 Dönemin belgelerinin diliyle Islahhânelerin kuruluş amaçları ve hedefleri; “*Peder ve valide veya sâir akrabası olmayarak bî-kes kalan ve fakir ve bî-çare olan aceze-i eytâmın infak ve idareleri müşkil olduğundan o makûlelerin sokaklarda ve şurada burada sürünüp mahv-u telef olduğu ve böyle zell-i hakaret ile yaşayanların dahi kesb ettikleri sî-i ahlâk isri olarak nihayet ekserisinin bakıyye-i ömrü hapisanelerde geçtiği nazar-ı insaf ve merhamete şâyân büyük bir iş olduğuna ve bir memlekette bu makûle fukarâ ve aceze-i eytâmın geçindirilmesi ahalisi üzerine vacib olub... kimsesiz ve çaresiz kalmış olan çocuklar toplattırılıb bir mahalle konulub... İslâm ve Hristiyan için başka başka hocalar ve sanat için ustalar tayiniyle talimlerine dahi bakılarak... insanlığın vazâif ve hasâisine alışdırıluncaya kadar orada (Islahhânedede) tutulmak... ve mevcut olan çocuklardan böyle ekserisinin altı yedi ay zarfında hal ve sinlerine muvâfık âdâb ve ahlâk tahsilıyla beraber bir parça okuyup yazmak öğrendikleri...”. İrade, Dahiliye, 36231'de Midhat Paşa'nın 2 Z. Hicce /26 Nisan 1280 tarihli arzından; Bu arz ve çıkan iradesi üzerine durum Maarif Nezareti'ne bildirilmiş ve o vasıta ile da *Takvim-i Vekayi* (Def'a 746. 24 Z. Kâde 1280)'de ülkeye yapılan duyurudan; “*Öteden beri düçâr-ı sefâlet olmakta bulunan bir takım aceze-i etfâl ve eytâmı bir yerde toplayub fezâil-i insaniyeyi kesb ettirmek insanlığa büyük hizmet etmek olduğundan... insanlığın lezzetini tatmak...”. “İslâm ve Hristiyan sığar-ı sinn cihetiyle işe yaramayan... fakir ve bî-çare olan bir takım erâmil ve eytâm-ı bî-kes-ü bî-vâye sokaklarda sürünüb mahv-u telef olmakta bulunmasıyla şimdilik bu makûleler için bir Islahhâne tertip olunub... eytâm ve erâmilin tertîb ve fezâil-i insaniyeden behre-dâr olmaları için...”. Islahhânelere ilgili nizamnamenin esbâb-ı mücibesi/gerekçesi olarak nitelenebilecek olan girişinde (Faik Reşit Unat, *Niş Islahhânesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge*, s. 6): “...her milletin etfâl ve sibyanından o makûle bî-kes ve bî-vâye hâl-i zillet ve sefâlette kalmış olan eytâmın teleften muhafazasıyla mümkün mertebe tahsil-i ilm-ü sanat ettirilerek fezâil ve hasâis-i insaniyeden hissedâr edilmek niyet-i hâlisesiyle... her halde kâbil-i tâlim ve tashihi olan sıfât-ı insaniyenin tashîh ve islâhı maksadından ibaret olup...”. BOA., İrade, Meclis-i Vâlâ, 22735 (22 N 1280)'den nakleden M. Hüdaî Şentürk, A.g.e., s. 177; Rusçuk'ta bir de kızlar için Islahhâne yaptırılmasıyla ilgili Meclis-i Vâlâ mazbatasından; “*Mâlûm-ı âlî buyurulduğu üzere işbu Islahhânelerin yapılmasından maksad-ı aslî sokaklarda ve şurada burada zell-i suâli ve sî-i efâli irtikâb eden bir takım aceze-i etfâl ve eytâmın bir mahall-i mahsûsda ictimâ ettirilek... ilbâs-u iksâsıyla berâber tadrîs-i ulûm ve tâlîm-i sanayî etmelerine bakılıb islâh-ı halleri mütâlâa-i hayriyyesine müstenid olduğuna ve şimdiye kadar vilâyet-i mezkûrede yapılan Islahhânelerden fevâid ve muhassenât-ı adîde görüldüğüne binâen bu hâl-i menfaat-iştimalden etfâl-i inâsın dahi hisse-dâr edilmesi...”. BOA., İrade, Meclis-i Vâlâ, 26270 (18 Şevval 1284)'ten nakleden M. Hüdaî Şentürk, A.g.e., s. 314-315; Islahhânelere Dair Nizamname (Düstur, İstanbul, 1289,***

büyük, on iki-on üç yaşından küçük çocukları toplattırarak Niş'te kurduğu İslahhâne'de barındırıp beslemiş; onları bir düzen içerisinde giydirmiş; okuyup yazma, kısaca bazı hesapları yapabilecek kadar Matematik öğretilikten sonra, birer sanat sahibi olmalarını ve bizce çok önemli olan, her çocuğun dinine göre Müslüman veya Hıristiyan din görevlilerinin gözetiminde yetiştirilmelerini sağlamıştır. Küçük yaşlardaki mahkumlar için de İslahhâne'de özel bir bölüm tahsis edilmiştir. Ülkemizde daha ileriki yıllarda açılacak Sanayî Mektepleri dolayısıyla, sanat okullarının da başlangıcı olan bu müessese, çocuklara beş-altı ay içerisinde belirli ölçülerde de olsa sanat öğretebilmiş, bu durumu gören halk kendi çocuklarını da İslahhâne'ye vermek istemiş de, nizamı gereğince İslahhâne yalnızca yetim çocuklar için kurulduğundan, ilk dönemlerde bunlar kabul edilmemiştir.⁷⁶

Tertip I, c. II, s. 277-295, madde 24 ve 49'den; "Memurîn-i mûmâ-ileyhimden her biri İslahhâne'de mevcut İslâm ve Hıristiyan etfâlinde her ferdini bilâ-istisnâ kendi evlâdı hükmünde tutarak ve bu kadar tekellüfâtan murad mücerred bunların ikmâl-i hasâis-i insaniyeleri niyetinden ibaret olduğunu her-bâr piş-i nazar-ı mütâlaadan ayırmayarak kâffe-i hal-u hareketlerinde etfâlin hayır ve selâmetini müceb işlerde çalışmak en büyük ve birinci vazifeleridir... Ve kezâlik henüz alın an şâkirdân içinde sunuf-ı hamseye müteallık İslahhâne'ce mukannen olan derslerden ve sanatlardan bi-hakkın imtihan olanlar olduğu ve ahlak ve edebiyâtça hal-u hareketleri temin eylediği halde o sınıf şâkirdânı seviyesine geçirilecektir"; Tuna gazetesinden; "Merkez-i vilâyet olan Rusçuk'ta dahi İslâm ve Hıristiyan ve muhacir eytâm ve etfâlinin infâk ve idare ve terbiyesi için bir İslahhâne ve bir de hastahane tesis ve teşkili mukarrer bulunmuş olup...". Tuna, Nr. 4, 9 Z. Kâde 1281; Rusçuk İslahhânesi'nde çocukların sanat yanında "edebiyat-ı insaniyyeyi teallüm etmekte buldukları...". Tuna, Nr. 13, 13 Muharrem 1282; "... her ne ise bunda (Rusçuk İslahhânesi'nin kurulmasında) asıl şâyân-ı tahsin ve teşekkür olan şey mukadimleri işsiz güçsüz sokaklarda gezip sürünmekte olan bir takım etfâl ve eytâmın... tahsil-i âdâb-ı insaniye ve sanayi-i lâzime etmeleri..." olduğundan... Tuna, Nr. 17, 11 Safer 1282 ve buradan naklen Takvim-i Vekayi, Def'a 808, 20 Safer 1282; "Âsâr-ı asriye-i hazret-i padişâhîden olarak aceze-i eytâm ve etfâlin tâlim ve terbiyesiyle tahsil-i sanat ve iktisâb-ı levâzım-ı insaniyet etmelerine mercî ve me'has olmak üzere Rusçuk'ta tesis olunduğu...". Tuna, Nr. 19, 24 Safer 1282 ve ondan naklen Takvim-i Vekayi, Def'a 810, 4 R. Evvel 1282; "İslâm ve Hıristiyan ahalî-i kadîmenin ve gerek ahalî-i muhacirînin etfâlinde bî-kes ve bî-vâye kalmış olan ve 12 yaşlarının mâ-dûnunda bulunan çocukların sokaklarda fakr-u ihtiyaç ile zell-ü suâle dâcâr olmamaları için o makûlelerin toplanılarak İslahhânelere gönderilmesi mukaddem ve muahhar her tarafa ilân olunmuş iken bazı yerlerde o makûle çocukların sokaklarda tesse'ül eylediklerinin rivâyet olunması müceb-i teessüf olduğundan ve... Rusçuk ve Köstence'de tesis olunan İslahhâneler ancak bu misillü aceze ve bî-çâregânın infâk ve terbiyesi maksadıyla yapıldığından o makûle çocukların hâib ve hâsir sokaklarda ve şurada burada bırakılmaları tekrar memurîne ve hayır-hâhân-ı vatan ve milletin hamîyetlerine havâle ile ihtâr olunur". Tuna, Nr. 21, 9 R. Evvel 1282; "İslâm ve Hıristiyan olarak yerli ve muhacirîn etfâlinde Niş ve Rusçuk İslahhânelerinde bulunan aceze-i eytâm ve sibyanâ ulûm-ı mezhebiyye ve edebiyye ve sanayi-i mütenevvia talim ve icra ettirilmekte olduğu... (bir kısmı yeni sanatlar öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilecekler) buların iktisab-ı sanat ve malumât ederek avdetlerinde vatan ve milletlerine bu suretle dahi muceb-i hayır ve menfaat ve hizmet görmüş olacakları derkârdır". Tuna, Nr. 56, 9 Z. Kâde 1282.

76 Zaman içerisinde ana babası sağ olan çocuklar da İslahhâne'ye senelik 500 kuruş ücret verildiğinde kabul edilmiştir. Bkz. İslahhânelere Dair Nizamnâme, md. 2.

Midhat Paşa'nın hayatına ve çeşitli faaliyetlerine baktığımızda onun teşebbüslerini, düşünceden uygulamaya aktarmada büyük bir maharete sahip bulunduğunu görürüz. Ayrıca da kurduğu müesseselerin devamlarının şartlarını hazırlamayı hiçbir zaman ihmal etmemektedir. Niş'teki İslahhâne için bir bakıma döner sermayeyi de içeren devamlı bir gelir kaynağı oluşturmuş, bu arada müessesenin halk tarafından benimsenmesini sağlamış, bunun sonucunda da Müslim-Gayrimüslim ayırımı olmaksızın geniş çaplı bir yardım (iâne)⁷⁷ kampanyasını başarıyla gerçekleştirmiştir. Halkın yardımları (iâne) sayesinde, bölgenin nispeten ucuz olan inşaat maliyetleriyle kısa sürede 50-60.000 guruşa İslahhâne binasını yaptırmıştır. İslahhânenin carî giderleri için de, bölgede evvelce kurdurduğu değirmen, debbağhâne, han, otel,⁷⁸ dükkân, bağ ve bahçenin gelirleriyle, mahkumlara yaptırılıp satılan ayakkabıların gelirinden ayrılan pay ve davet tezkirelerinden alınan yirmişer paralık harç tahsis etmiştir.⁷⁹

Niş İslahhânesi'nde, kuruluş amacı doğrultusunda Müslüman-Hıristiyan ayırımı yapılmadan bölgedeki yetimler ve özellikle de bu dönemde sıkıntısı ağır biçimde hissedilen bakıma muhtaç kimsesiz muhacir çocuklarına hizmet edilmiştir.⁸⁰ Verilen hizmetin başarı ve büyüklüğünün yansımaları

77 Osmanlılarda iâne konusu çok yönlü bir faaliyettir. Bu sayede çeşitli alanlarda ülke halkının maddî katkıları sağlandığı gibi, dönemin iletişim imkânlarıyla bunların duyurulmasıyla ülkenin birliği, farklı halkların kardeşliği temin edilmeye çalışılmıştır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "İâne", *DİA.*, c. XIX, s. 228-232; Ocak 1898 Balıkesir depremindeki iâne kampanyası için bkz. Nesimi Yazıcı, *Ocak 1898 Balıkesir Depremi ve Sonrası*, Ankara, 2003, s. 57-58, 127-129; Fatma Göçer, *II. Abdülhamit Döneminde Bir İâne Örneği: 1897-1898 Yılı Şehit Çocukları ve Malul Gaziler İânesi*, Ankara, 2003, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

78 İslahhânelere Dair Nizamnamenin esbâb-ı mucibesi/gerekçesi şeklinde nitelendirilebilecek olan girişinde masrafların karşılanması özlü biçimde ifade edilmiş bulunmaktadır. Bkz. *Vilâyetlerin İdare-i Mahsûsası ve Nizamâtının Suver-i İcrâiyesi Hakkında Tâlimât-ı Umûmiye*, Matbaa-i Âmire, 23 R. Evvel 1284/25 Temmuz 1867, s. 194-196; Rusçuk İslahhânesi'ne gelir temin etmek amacıyla yaptırılan otelin 1877'de çalışmaya devam ettiğini Macaristan'a resmî bir ziyaret amacıyla giden 15 kişilik heyetin 9 Nisan 1293/21 Nisan 1877'den itibaren en az üç gün burada kalmış olmasından öğrenmekteyiz. Bkz. Mehmed Tevfik, *Yâdigâr-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamid Han*, İstanbul, 1294, s. 36-38.

79 BOA., İrade, Dahiliye, 36231; BOA., A. MKT. MHM. 302/67; *Tuna*, NR. 37, 4 Receb 1282; *Tuna*, Nr. 70, Gurre-i Muharrem 1283 (Tuna Vilâyeti kurulduktan sonra Niş, Sofya ve Vidin sancaklarında sarf olunan davet tezkerelerinin gelirinin Niş, Rusçuk, Tolcu, Varna ve Tırnova sancaklarınınkilerin Rusçuk İslahhânesi'ne ayrıldığı, 1281 senesi Martından Şubatı sonuna kadar Niş sancağından 21377, Sofya'dan 12132 ve Vidin'den 6781 guruş toplanarak Niş İslahhânesi'ne teslim edildiği). Niş'e bağlı Ürgüp kasabası sakinlerinden ve tumarlı takımından Sipahi Ahmed'in Niş İslahhânesi'ne 6558 guruş iâne eylediği. *Takvim-i Vekayi*, Defa, 812, 25 R. Evvel 1282.

80 İslahhânelerdeki hizmet sırasında Müslüman-Gayrimüslim ayırımı yapılmaması son derece dikkat çekicidir. İleride Sanayi Mekteplerinde de göreceğimiz aynı durum için İslahhâne Nizamnamesi'nde açık hükümler yer almış bulunmaktadır. Örnek olarak bkz; Md 1 "İslahhâne-

nı dönemin basınından da takip etmemiz mümkün olmaktadır. Nitekim açılışından beş altı ay sonrasının tarihini taşıyan 1 Mayıs 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'de biri Müslüman, diğeri Hıristiyan iki yetim çocuğun serüvenine yer verilmiş bulunmaktadır.⁸¹

Mehmed dokuz yaşındadır. Babası ve annesi öldüğü gibi, kendisinin bakımı ve yetiştirilmesini üstlenecek bir yakını da bulunmamaktadır. Birkaç seneden beri çadırlarda yaşayan çingeneler tarafından sevabına bakılmaktadır. Bu durum, onun şimdiki ve ilerideki hayatı için olumsuzluklar içermektedir. Islahhâne kurulup çocuğun durumu öğrenildiğinde derhal kaydı yapılmış, temizlenmiş doyurulmuş, giydirilmiş ve derslere devama, yeteneğine uygun bir sanatın öğretilmesine başlanmıştır. Allah'ın izniyle artık onun istikbali temin edilmiştir. Mehmed'in mukabili olan Hıristiyan yetimin ismini bilemiyoruz. Fakat sonuçta o da bu vatanın evlâdıdır ve kimse-sizdir. Yaz aylarında çevreden biri on para gündelikle koyun çobanı olarak çalıştırmış, kış gelip koyunların meraya çıkmasına gerek kalmadığında, işini kaybetmiştir. Yatacak yeri bulunmadığından, o artık sokaklardadır. Üstünde elbise olarak parça parça olmuş bir keçi postu taşımakta ve bu halde kış gecelerini, dükkân kepenkleri altında geçirmeye çabalamaktadır. O da Islahhâne'ye alınmış, kısa sürede okuma yazmayı ve bir sanatı öğrenmiş, Takvim-i Vekayi'nin ifadesiyle "*insanlığın lezzetini tatmaya başlamış*" tır.⁸²

Mayıs 1865'te Niş Islahhânesi'nden bahseden Tuna gazetesinde⁸³ şu satırları okumaktayız. Islahhâne'de en büyüğü 14, en küçüğü 7 yaşında olmak üzere 100 kadar Müslüman ve Hıristiyan çocuğu bulunmaktadır. Bunlar Türkçe ve Bulgarca okuyup yazmayı öğrendikleri gibi, terzilik ve kunduracılık sanatlarını da yapabilmekte ve böylece "*edebiyât-ı insaniyeyi taallüm etmekte bulunmakta*"dırlar. Islahhâne'deki günlük üretim şimdiden

lere alınacak çocuklar yerli ve yabancı ve İslâm ve Hıristiyan her ne olur ise müsavaaten kabul olunub...", Md 8 "*Islahhâneye dahil olacak çocuk İslâm ise İslâm hocasından Hıristiyan ise Hıristiyan hocasından derslerini talim eyleyeceklerdir*", Md 9 "*İslâm ve Hıristiyan çocukları tahsis olunan mekteb odalarına girüb...*", Md 24 Okul idarecilerinden "*...her biri Islahhânedeki mevcut İslâm ve Hıristiyan etfâlinde her ferdini bilâ-istisnâ kendi evlâdı hükmünde tutarak ve bu kadar tekellüfâtan murâd mücerred bunların ikmâl-i hasis-i insâniyeleri niyetinden ibaret olduğu...*", Md 28 "*...Cuma geceleri İslâmdan ve Pazar geceleri Hıristiyandan akrabası olanlar istedikleri halde bir gece için akrabası yanına salıverilir*", Md 33 "*Islahhânedeki her sabah ... İslâm çocukları derhal abdest alub sabah namazını kılacak ve Hıristiyan çocukları dahi ayin ve mezhepleri üzere ibadet edecektir...*", Md 35 "*İslâm ve Hıristiyan çocukları başka başka mahallerde...*".

81 Bu tarihte Islahhânedeki 50'nin üzerinde Müslim-Gayrimüslim çocuk bulunmakta ve bu amaçla inşasına başlanan bina bittiğinde 120'si yetimlerden, kalanı cezalılardan olmak üzere 150 çocuk barındırılabilir. İrade, Dahiliye, 36231; A. MKT. MHM. 302/67.

82 Takvim-i Vekayi, Def'a 746, 24 Z. Kâde 1280.

83 Tuna, Nr. 13, 13 Muharrem 1282.

30 kat zaptiye elbisesiyle 25 çift civarında kunduraya ulaşmıştır. Fakat yetimler içerisinde bir çocuk vardır ki, onun durumu bilhassa dikkat çekicidir. Islahhâne'ye 28 numara ile kayıtlı olan 14 yaşındaki Belgratlı Ahmed, sekiz saatte üç çift zaptiye kundurasını biçip dikmektedir. Bu durumun gerçekliği bir tutanakla da tespit edilmiştir. Gazetede bu haberin devamında, her ne kadar bazı dikişlerin makine ile yapıldığı, hızın böylece elde edilmiş olduğu ilave edilmekteyse de, durumun bu haliyle de önemli bir başarı şeklinde değerlendirilmesi gerektiği ilave edilmektedir.

Belgratlı Ahmed'in hikâyesi bir ay sonra Tuna gazetesinde ve ondan naklen Takvim-i Vekayi'de tekrar karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴ Buna göre Tuna gazetesinin söz konusu yayınında bazı yanlış bilgilere yer verilmiş ve bu durum Ahmed'i üzmüştür (*akranım arasında hakkımın ketmolunmasına teessüf etmişimdir*). Bunun üzerine Belgratlı Ahmed konuya açıklık getiren bir mektup hazırlayarak Islahhâne Müdürü'ne vermiş, söz konusu mektuptaki ifadeler Islahhâne'nin İmalât Müdürü tarafından da tasdik edilerek, yayınlanmak üzere Tuna gazetesine gönderilmiştir. Buna göre olayın aslı şöyledir; Belgratlı Ahmed'in arkadaşlarıyla girdiği bir iddia sonunda üç çift kundurayı biçip diktiğini Niş Kaymakamı Süleyman Paşa işitmiş ve fakat buna inanmadığından, bir zaptiye ile Islahhâne'ye gelmiştir. Belgratlı Ahmed'e şayet sekiz saat içerisinde üç çift kundura çıkarabilirse, kendisine bir altın vereceğini söylemiş ve altınla birlikte, kontrol için başına bir zaptiye bırakmıştır. Sınavı başaran Belgratlı Ahmed, hak ettiği altını almıştır. Tuna gazetesinin daha önceki haberinde üç çift kunduranın sekiz saatte dikildiği yazılmış olmakla birlikte, dikiş sırasında makine kullanıldığı ifade edilmiştir ki, bu doğru değildir ve haberin bu şekilde verilmesiyle Belgratlı Ahmed'in emeği haksız biçimde küçümsemiş olmaktadır. Halbuki daha sonraki bir tarihte Kaymakam, bir görevle Niş'e gelmiş olan Vilâyet Meclis-i İdare Başkâtibi Raif Efendi ve Kaymakam Muavini Abdülkerim Ağa ile birlikte Islahhâne'yi ziyaret etmiş, bu sırada Belgratlı Ahmed, bir günde beş çift kundurayı, makine kullanmaksızın, el ile biçip dikmiştir. Onun mektubu şu istekle son buluyor: *"Bu hakkımın emsâl ve akrânım arasında zayi olmaması ve mümkün ise bu maddenin böylece gazete-i mezkûre yazılmasını rica eylerim"*. Gazetenin bu defaki değerlendirmesi aynen şöyledir; *"Her ne ise bunda asıl şâyân-ı tahsin ve teşekkür olan şey mukaddemleri işsiz güçsüz sokaklarda gezip sürünmekte olan bir takım etfâl ve eytâmın... tahsîl-i adâb-ı insaniye ve sanâyi-i lâzıme etmeleriyle intizâm-ı hal ve idareleri günden güne kesb-i terakkî eylediği gibi..."*. Bugün için Belgratlı Ahmed'in rekorunun kaç

84 Tuna, Nr. 17, 11 Safer 1282; Takvim-i Vekayi, Defa 808, 20 Safer 1282.

çift kunduraya ulaşmış olduğunu bilemiyoruz. Onunla ilgili bizim ulaştığımız son kayıt 9 Eylül 1865 tarihli Takvim-i Vekayi de bulunmaktadır ve Tuna Valisi Midhat Paşa'nın Niş'i ziyaretinde altı çift kundurayı bir günde biçip diktiği şeklindedir.⁸⁵ Sonuç olarak bir yetim, yok olup gitmekten veya problemlili bir insan olmaktan kurtuluyor, kendisine ve toplumuna faydalı bir fert oluyor, yanlış yapıldığında da hakkını arayabiliyor. Herhalde belgelerde sıklıkla geçen '*insanlığın lezzetini tatmak*' bu olsa gerektir ve Midhat Paşa'nın 1863 yılının ilk aylarında Niş'te diktiği ağaç böylece meyvesini vermiş olmaktadır.

İslâm'ın buyruklarının milletimiz tarafından yaşanılır gerçekler haline getirilmesinin dikkat çekici bir örneği olarak nitelediğimiz ve ilk uygulamalarını bugün tamamen sınırlarımız dışında kalmış bölgelerde gördüğümüz İslahhânelere, bu ismin neden verilmiş olduğunun üzerinde de durulmalıdır. Buna göre Niş İslahhânesi'nde eğitim öğretim başladığında kurumun bir ismi bulunmamaktaydı. Midhat Paşa'nın, oğlu Ali Haydar tarafından yayınlanan hatıratında, bunun için Kur'ân-ı Kerîm'den tefe'ül edilmesi uygun bulunduğu, neticede Bakara suresininin 220. ayeti (otuz dördüncü sayfa başı) çıktığı ve teberrüken kuruma, burada geçen ıslâh kelimesinden -"Sana yetimleri sorarlar, de ki: "Onların işlerini düzeltmek (ıslah) hayırlıdır" hareketle- İslahhâne ismi konmuş olduğu ifade edilmektedir. Osman Nuri (Ergin)'in kaydına göre ise; Niş'te söz konusu okulun kurulması düşünüldüğü sırada, isminin ne olması gerektiği gündeme gelmişti. Kendisi de hâfız olan Midhat Paşa Ramazan'da Kur'ân okurken, yukarıda adı geçen ayete gelince, kafasındaki sorunun cevabını bulduğunu düşünerek bunu hayra yormuş ve okula *İslahhâne* isminin konulmasına karar vermiştir. Çünkü bu isim, güzel Türkçe'mizin Rumeli şivesinde sıklıkla kullanılan iyi anlamındaki "*ıslâh*", pek güzel, pek iyi "*pek ıslâh*" kelimesi dolayısıyla, yani bölge halkının alışkın olduğu bir kelime olması sebebiyle kolaylıkla kabul edilecekti. Nitekim öyle de olmuş ve Niş'teki ilki takip eden, Bosna'dan Bağdad'a kadar bütün kardeş kurumlara İslahhâne ismi verilmiştir.⁸⁶

Bu vesile ile dikkat çeken bir hususu da burada kaydetmenin uygun olacağını düşünmekteyiz. Tanzimat döneminde ülkede sanayinin geliştirilmesi, çeşitli alanlarda geri kalmışlıkla mücadele, esnaf ve zanaatkârın problemlerine çözümler üretilmesi söz konusu edildiğinde "*ıslâh*" terimi sıklık-

85 *Takvim-i Vekayi*, Defa 814, 17 R. Âhir 1282.

86 Midhat Paşa Hatırat..., c. I, s. 19-20; O. Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul, 1338-1922, c. I, s. 745; Aynı Yazar, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 633, d. not 4; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, c. II, s. 5.

la gündeme gelmiştir. Birkaç örnek vermek gerekirse, 1860'yu yılların başlarından itibaren izlenen sanayileşme politikasının bir tezahürü olarak, 1864 yılı ortalarında bu konuda sağlam görüşleri bulunan sabık Evkaf Nazırı Rıza Efendi'nin başkanlığında kurulan ve Ağustos 1874'e kadar on yıl görev yapan *İslâh-ı Sanayi Komisyonu*'nu hatırlayabiliriz. İstanbul'da *Sanayi Mektebi*'nin açılmasına giden süreçte de “*ıslâh*” kelimesi gündemde olmuştur. Nitekim Keçecizâde Fuad Paşa'nın sadareti döneminde bu amaçla kurulan altı kişilik komisyonun 15 Recep 1279/6 Ocak 1863 tarihli raporunda kurulacak okula *İslâh-ı Sanayi Mektebi* isminin verilmesi öngörülmüştür. 11 Mayıs 1283/23 Mayıs 1867 tarihli tezkirede de kurulacak okul *İslâh-ı Sanayi Mektebi* olarak isimlendirilmiştir.⁸⁷ Anlaşılan o ki, bütün bu gelişmelerin sonucunda; “... devletçe tesisi mutasavver olan *ıslahhâneler nev'inden olmasıyla buna dahi İslahhâne tabir olun(ması)*” Midhat Paşa tarafından uygun görülmüş⁸⁸ ve daha sonra bu isim umumîleşmiştir.

Biz bu tebliğimizde *İslahhâneler*in kısa süre içerisinde Osmanlı ülkesi genelinde kazanmış oldukları genişliğe ancak işaret etmekle yetinmek durumunda olmamıza rağmen, konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak adına, yine Midhat Paşa tarafından Tuna Vilâyeti'nde kurulan diğer *İslahhânelere* kısa da olsa değinmek istiyoruz. Midhat Paşa Niş'e, yeni idare sisteminin bir denemesini yapmak üzere tayin edilmişti. Onun buradaki başarısı, bütün ülkede vilâyet sistemine geçilmesi kararının alınmasıyla sonuçlandı. Bunun ilk örneği olarak da, yaklaşık olarak günümüz Bulgaristan'ının tamamını içeren Tuna Vilâyeti kuruldu ve Ekim 1864'te Midhat Paşa üç buçuk yıl görev yapacağı Tuna Vilâyeti'ne vali olarak tayin edildi.

Tuna Valisi olarak Midhat Paşa, çok sayıda başarılı icraata girişti ve tamamladı. *İslahhânelerle* ilgili olarak da Niş'teki tecrübe ve başarısını, burada genişletilerek devam ettirdi. 5 Nisan 1865 tarihli Tuna gazetesinde⁸⁹ *Rusçuk İslahhânesi*'nin binalarının inşasına başlandığı, mevcut 60 yetim çocuğun, şimdilik var olan binalarda, geçici olarak öğrenime başladıkları belirtilmekteydi. *İslahhâne* binası için başta dönemin padişahı olmak üzere, vekiller ve ile gelen memurlar, önemli ölçüde maddî yardımda bulunmuşlardı. Yine aynı gazetede özellikle de Tolcı, Dobruca ve Köstence civa-

87 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, s. 43-44, 95-102, 117-121; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 627-637; Adnan Giz, *Belgelerle Sanayi Tarihi İslahı Sanayi Komisyonu*, s. 16-19; Adnan Giz, *Belgelerle Sanayi Tarihi İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu*, s. 20-22.

88 Alıntı Midhat Paşa'nın Sadâret'e gönderdiği 8/9 Mayıs 1864 tarihli tezkiresindedir. İrade, Dahiliye, 36231.

89 *Tuna*, Nr. 4, 9 Zilkâde 1281.

rındaki yetim muhacir çocuklarına hizmeti hedef alan bir Islahhâne'nin Köstence merkezindeki Muhacirîn Dairesi'nde açıldığı ifade edilmekteydi.

Ruşçuk'taki Islahhâne için gereken keresteler Belgradcık balkanından kesilerek Lom iskelesine getirilmiş, şileplere yükleninceye kadarki hizmetler buranın müdürü Ali Rıza Efendi tarafından yerine getirilmiş,⁹⁰ ayrıca vilâyet çapında bir yardım (iâne) kampanyası başlatılmış ve Müslümanlar kadar Gayrimüslim ahalinin de, gerçekten yoğun bir katılımı söz konusu olmuştu. Vilâyetin resmî gazetesi Tuna ve Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi, örnek olmaları temennisiyle bunları, isimleri ve yardımlarının miktarlarını da göstererek cetveller halinde yayınlamaktaydı.⁹¹

Midhat Paşa, Rusçuk ve pek uzun ömürlü olamayan Köstence⁹² Islahhâneleri yanında, Tuna Vilâyeti'nde yetim erkek çocuklar için bir de Sofya Islahhâne'sini kurmuş, Rusçuk'da ise ikinci Islahhâne yetim kızlar için açılmıştı.⁹³ Buradaki Islahhânelere de yetim Müslüman ve Gayrimüslim çocukları ayırım yapılmaksızın kabul edilmişler ve eşit hizmetten faydalanmışlar ve bu hususun vurgulanmasına özellikle dikkat edilmişti.⁹⁴ Bu bölge Islahhâneleri dolayısıyla ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise hizmet alanına giren muhacir çocukların yoğunluğuydu ki bu durumu, Os-

90 Tuna'dan naklen *Takvim-i Vekayi*, Def'a 827, 12 Şaban 1282.

91 Tuna, Nr. 19, 24 Safer 1282; Bu listenin bir sureti *Takvim-i Vekayi*, Def'a 810, 4 R. Evvel 1282; Tuna, Nr. 21, 9 R. Evvel 1282; Tuna, Nr. 22, 17 R. Evvel 1282; Tuna, Nr. 26, 16 R. Ahir 1282; Tuna, Nr. 29, 7 C. Evvel 1282; Tuna, Nr. 37, 4 Receb 1282; Tuna, Nr. 70, Gurre-i Muharrem 1283; Tuna, Nr. 80, 7 Safer 1283.

92 23 Kasım 1865 tarihli Tuna gazetesinde (Nr. 37, 4 Receb 1282) Köstence'deki çalışmalarda yeterli başarı gösterilemediğinden, buradaki yetim çocukların Rusçuk Islahhânesi'ne nakledildikleri bildirilmektedir. Tuna Vilâyeti'nin kuruluşundan sonra uygulamalarla ilgili nizamnâme ve talimatları içeren eserde bu konuda şu bilgi verilmektedir; "Mukaddemâ Niş'te ve muahharan Rusçuk'ta yapıldığı gibi Dobruca'da bulunan muhacirîn eytâmu için Köstence'de dahi bir Islahhâne ittihaz olunmuş ise de orası pek pahalılık olduğu için etfâl-i mevcûdesi Rusçuğa celb olunub Rusçuk Islahhânesi'yle birleştirilmiş... ". Vilâyetlerin Havî Olduğu Mutasarrıflıklar Maiyetinde Bulunan Me'mûrîn ve Mecâlis ve Aklâm ve Sâir Me'mûrîn Mahalleriyle Her Birinin Vazâif ve Kavâid ve Muâmelâtını İcmâlen Beyân Eder Târifnâmedir, Md.73, *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizamâtının Suver-i İcrâiyesi Hakkında Talimât-ı Umûmiye*, Matbaa-i Âmire, 23 R. Evvel 1284, s. 113.

93 BOA., İrade, Meclis-i Vâlâ, 26270; BOA., Cevdet, Maarif, 6542. Açılış tarihiyle ilgili belirsizlik bulunan bu Islahhâne'de 27 Müslüman, 21 Bulgar ve hali vakti yerinde olup yıllık 500 kuruş ücreti mukabilinde öğrenim gören 3 Müslüman kız bulunmaktaydı. O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 629. Son olarak yönetimimizde hazırlanan bir yüksek lisans tezinde (Osman İbrahimov, *Tuna Vilâyet Gazetesi (1865-1866)*, Ankara, 2006) Tuna Vilâyeti'ndeki Islahhânelere ilgili özlü bilgi verilmiş bulunmaktadır.

94 İlki 1285/1968 ve sonuncusu 1294/1877'de yayımlanmış olan *Salnâme-i Vilâyeti Tuna*'larda bu vilâyetteki Islahhânelere ilgili detaylı bilgiler bulunmakta, konuyla ilgilenenler kısmen de olsa bunlardan faydalanmış bulunmaktadırlar.

manlı Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu şartlara paralel olarak düşünmenin gereği açıktır.

Rusçuk ve Niş Islahhânelerini içeren ilk idarî düzenlemeler, Tuna Vilâyeti'nin kuruluşundan sonra gerçekleştirilmiştir. Bu sırada çeşitli alanlardaki yeni uygulamaları konu edinen bir dizi *nizamnâme*, *talimât*, *târîfnâme* ve *ilânnâme* yayınlanmıştır ki, bunların bazıları dolayısıyla, bazıları ise doğrudan Islahhâneleri ilgilendirmektedir. Nitekim bunlardan “*Vilâyetlerin Havî Olduğu Mutasarrıflıklar Maiyetinde Bulunan Me'mûrîn ve Mecâlis ve Aklâm ve Sâir Me'mûrîn Mahalleriyle Her Birinin Vazâif ve Kavâid ve Muâmelâtını İcmâlen Beyân Eder Târîfnâmedir*” başlığını taşıyan 86 maddelik yönergenin 1, 67, 68 ve 71. maddelerinde, Islahhâneleri dolayısıyla ilgilendiren hükümler yer alırken, 73-76. maddeler ise “*Islahhâneler İdaresi*” başlığını taşımakta olup doğrudan Rusçuk ve Niş Islahhâneleriyle ilgili düzenlemeleri içermektedir.⁹⁵ Buna göre Islahhâneler yönetimi, vilâyetin belli başlı yirmi idarî biriminden biri olup, Matbaa ve Araba Şirketi'yle üçü birlikte bir nâzır ile bir muâvin ve bir sandık emîninin üst yönetiminde birleştirilmişlerdir. Tabiatıyla her idarî birimin ayrıca birer müdürü ve birer kâtibiyile, hizmetin icap ettirdiği diğer görevlileri bulunmaktadır. Matbaa'nın, özellikle de musahhihlik hizmetlerinde, bir kısmı Çerkez ve Tatar muhacirlerinden olmak üzere, Müslüman ve Gayrimüslim otuz kadar Islahhâne öğrencisi çalışmakta ve gelir fazlası da bu müesseseye ödenmektedir. Bu çocuklar o kadar başarılıdır ki, Tuna gazetesinin bazı sayılarının tashih hizmetleri, bütünüyle bu çocuklar tarafından yapılmaktadır. Bu sırada Rusçuk Islahhânesi'nde Türk, Çerkez, Tatar, Bulgar ve Ermeni asıllı 160, Niş Islahhânesi'nde ise iki yüzü aşkın yetim çocuk bulunmaktadır. Kadroları hizmetin gerektirdiği personele sahiptir. Bunların görev yetki ve sorumlulukları belirlenmiştir.

İlk ve acele olarak hazırlanmış olduğu açık olan düzenlemeden sonra, Tuna Vilâyeti'ndeki Islahhâneler için, içerisinde yer aldığı kitap 23 R. Evvel 1284/25 Temmuz 1867'de basıldığına göre,⁹⁶ bu tarihten önce yürürlüğe

95 *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizamâtının Suver-i İcrâiyesi Hakkında Talimât-ı Umûmiye*, s. 71-121.

96 *Islahhânelere Dâir Nizamnâme*'nin hangi tarihte yürürlüğe girmiş olduğu meselesi konuyla ilgilenenler arasında ihtilafa neden olmuş, farklı görüşler ileri sürülmüşse de, yukarıda verilen açıklamalar bunun Temmuz 1867'den öncesine ait olduğu konusunda bir şüpheye mahal bırakmamaktadır. Bkz. “Islahhânelere Dâir Nizamnâme”, *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizamâtının Suver-i İcrâiyesi Hakkında Talimât-ı Umûmiye*, Matbaa-i Âmire, 23 R. Evvel 1284, s. 193-224. Bu metnin başında (s. 193-197) esbâb-ı mûcibe/gereke olarak nitelenebilecek önemli bilgiler içeren bir giriş bulunmaktadır. Islahhânelere Dâir Nizamnâme daha sonra (*Düstur*, İstanbul, 1289, Tertip I, c. II, s. 277-295, gerekçesiz) tekrar yayınlanmıştır.

girmiş olması gereken üç bâb, muhtelif fasıl ve elli iki madde ile bir hâtime-den oluşan “*Islahhânelere Dair Nizamnâme*” yürürlüğe girmiştir ki, söz konusu nizamnâme bu sırada ve daha sonra ülke genelinde açılacak diğer kardeş kurumlarda da geçerli kabul edilmiştir.

Tuna Vilâyeti’nde kurulan Islahhâneler ve özellikle de bunlar içerisinde merkezî konumdaki Rusçuk Islahhânesi dolayısıyla bizim bilhassa dikkatimizi çeken iki konu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yetim olup olmadığına bakılmaksızın, gözleri görmeyen, bu nedenle bir iş yapamayan ve geçimini dilenmekle sağlayanların da Rusçuk Islahhânesi’ne kayıtlarının yapıldığı ve onlar için hasır dokumacılığı sanatının uygun görüldüğüdür.⁹⁷ İkinci konu ise yeni doğan ve annelerinin yeterli sütü bulunmadığı gibi, dadı veya süt anne tutmak için maddî imkânları da olmayan ailelerin çocuklarının, Islahhâne vasıtasıyla süt annelere baktırıldıklarıdır. Bu şekilde bir çocuğa gerekli imkânlar hazırlanmış, kendisine doğum tarihine işaret etmek üzere Mustafa Hamid ismi verilmiş, benzer durumlar için de gereğinin yapılacağı Tuna gazetesinde ilan edilmiştir.⁹⁸ Böylece Islahhânelerin çalışma alanları yalnızca yetimliklerle sınırlandırılmamış, hangi sebeple ve kaç yaşında olurlarsa olsun, bütün yardıma muhtaç çocukları içerecek biçimde genişletilmiş olmaktadır.

Islahhânelerin ülkemizde sanat eğitiminin okullarda verilmesinin öncüleri olduğu ifade edilmişti. Nitekim Niş’te terzilik ve kunduracılık zanaatlarının öğretimiyle başlayan meslek eğitimi, ilerleyen senelerde hem çeşitlenmiş ve hem de bölgelerin ve nihayet ülkenin ihtiyaç duyduğu alanlarda gelişmelerin sağlanmasına imkân vermiştir. Diğerleri yanında debbağlık, demircilik, marangozluk, çeşitli dokumacılık, iplikçilik, muhtelif alt dallarıyla matbaacılık, hasırcılık, arabacılık, urgancılık, demiryolculuk, kondüktörlük, boyacılık, saraçlık... meslekleri Islahhânelerde öğretilmekteydi.

Meslek öğretiminde öğreticilerin kalite ve kaynağıyla ilgili kısa bir açıklama yapmamız, Islahhâneleri daha iyi anlamamıza yardım edecektir. Şüphesiz meslekler, bölgelerin ihtiyaçlarına göre belirlenmekteydi. Öğreticilerin de öncelikle çevredeki yetişkin ustalardan seçilmiş olması akla uygun gelmektedir. Bununla birlikte ihtiyaç halinde öğrencilerin bölge dışındaki merkezlere gönderilmelerinden geri durulmamıştı. Bu durumun bir örneği

97 Tuna, Nr. 14, 20 Muharrem 1282. Ekim 1867 tarihli Tuna Vilâyeti Meclisi’nin mazbatasında kızlar için Rusçuk’ta bir Islahhâne açılması söz konusu edildiğinde de özürülülerin durumuna dikkat çekilmiştir. “*be-tahsis azasında noksan olan bi-çarelere mahal bulunamayarak kaldıklarından bunlar için dahi inâs islahhâneleri yapılması pek lâzım olduğuna...*”. Nakleden M. Hüdai Şentürk, A.g.e., s. 316 (İrade, Meclis-i Vâlâ, 26270) .

98 Tuna, Nr. 63, 3 Z. Hicce 1282.

olarak Niş ve Rusçuk Islahhânelerinde, dönemin geçerli meslekleri arasında yer alan debbağlığın öğretimine başlanmak istendiğinde, yakın çevrede bu mesleği hakkıyla bilip öğretebilecek ustaların bulunamaması üzerine, şartları uygun olanlar arasından seçilen on öğrencinin Debbaghâne-i Âmir'e'de eğitilmek üzere İstanbul'a gönderilmesini gösterebiliriz. İstanbul'daki giderleri karşılanan bu öğrencilerin, bu mesleği en güzel biçimde öğrenerek, dönüşlerinde vatan ve milletlerine faydalı olacaklarına inanılmaktaydı.⁹⁹ Zaman zaman farklı yerlerden ustaların getirilmesi de uygulanan yöntemlerden biriydi. Niş Islahhânesi için Şehirköyü'nden, Sivas Islahhânesi için Tokat ve Elazığ'dan yetişkin ustalar getirtilmişti. Sofya Islahhânesi'nde dokumacılık öğretildiğinden bunun için Viyana'dan makineler ve ustalar getirtilmişti.¹⁰⁰ Yine Sofya Islahhânesi için 1871'de Amerika'dan çorap örme makineleri ve ustaları getirtilmişti. Bu faaliyet daha sonra artarak devam ettirilmiştir. Nitekim bu Islahhâne'nin fabrikasında kundura yanında çorap, fanila ve konfeksiyon üretimini artırmak üzere Rusçuk Islahhânesi'nden otuz kadar öğrenci nakledilmişti.¹⁰¹

Islahhâne mezunlarından bir kısmı, bilgilerini artırmak ve yeni teknolojileri ülkeye getirerek uygulamak, bu arada yine Islahhânelerde ve Sanayi Mektebi'nde görev yapmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine de gönderilmişlerdir. Bu alana örnek olmak üzere 1869'da Tuna Vilâyeti'ndeki Islahhânelerden seçilen üçü Müslüman, ikisi Gayrimüslim öğrencinin Fransa'ya gönderilmesini gösterebiliriz.¹⁰² 1873'te de Niş ve Sofya Islahhânelerinden 14'ü Müslüman, 3'ü Gayrimüslim toplam 17 gencin Paris'e gönderilmesine karar verilmişti. Yine aynı sene Sofya Islahhânesi'nden beş kişilik bir grup Belçika'ya, Adana Islahhânesi mezunlarından bazılarıysa Çukurova'da ziraatın gelişmesi yönünde eğitimlerini geliştirmek üzere Avrupa'ya gönderilmişlerdi.¹⁰³ Bunların dönüşlerinde, öğrenim gördükleri alanlarda ülkeye katkı sağlamış olduklarını düşünmek durumundayız. Nitekim Tuna Vilâyeti'ndeki Islahhâneleri bitirdikten sonra, tahsillerini ilerletmek üzere Paris'e gönderilen dört kişi öğrenimlerini tamamlayarak İstanbul'a dönmüşler ve Sadrazam'ı ziyaret etmişlerdir. Vidinli İbrahim, Mığırdıç, Vasil ve Renodir efendilerden oluşan ve marangozluk, telgraf ve her türlü makinecilik, fo-

99 *Tuna*, Nr. 56, 9 Z. Kâde 1282; *Tuna*, Nr. 68, 24 Z. Hicce 1282.

100 *Midhat Paşa Hatırât...*, s. 34; C. Öztürk, *Türkiye'de Meslekî ve Teknik Öğretimin Doğuşu I: Islahhâneler*, s. 436.

101 C. Öztürk, A.g.mak., s. 440.

102 *Takvim-i Vekayi*, 4 R. Evvel 1286'dan nakleden Cemil Öztürk, A.g.mak., s. 437; Krş. Fait Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 139.

103 C. Öztürk, A.g.mak., s. 437.

toğrafçılık ve teknik resim konularında uzmanlaşan bu kişiler Mekteb-i Sanayi'de görevlendirilmişlerdir.¹⁰⁴

Midhat Paşa'nın Islahhânelere olan ilgisi, ömrü boyunca devam etmiş ve Tuna'dan sonra görev yaptığı Bağdat, Selanik, Suriye (Şam) ve Aydın valiliğinde İzmir'de ya Islahhâne kurmuş veya daha önceden açılmış olan Islahhâneleri düzenleyerek daha faydalı hale getirmiştir.¹⁰⁵ Fakat Islahhânelere ilgili ondan da daha iyisi Niş'te çalınan/atılan mayanın tutmuş olması, yani bu başlangıcın ülke çapında olumlu karşılanması ve çok sayıda merkezde benzerlerinin açılmış bulunmasıdır. Nitekim sayılanlar haricinde İzmir (1868),¹⁰⁶ Bursa (1868),¹⁰⁷ Kastamonu (1868, kızlar bölümü ile birlikte),¹⁰⁸ Sivas, Halep (1869), İskodra (1869, kızlar bölümü ile birlikte), Edirne (1868), Erzurum (1869), Bosna, Trabzon, Diyarbakır (1870), Trablusgarb, Prizren ve Üsküp'te Islahhâneler açılmıştır.¹⁰⁹

Bizim amacımız Osmanlı son dönem eğitim öğretim tarihinin bir yönünü göstermek veya ülkemizdeki sanat öğretimini değerlendirmek olmamakla birlikte, konumuzu tamamlamak açısından, ilki Kasım 1868'de İstanbul'da açılmış olan Sanayi Mektebi/Mekteplerine değinmemiz yerinde olacaktır. Uzun bir hazırlık döneminden sonra yine Midhat Paşa'nın da gayretleriyle açılan ve bir bakıma Islahhânelerin ileri adımı mesabesindeki Sanayi Mektebi'nde de din ayırımı yapılmaksızın yetim, öksüz, bakıma ve korunmaya muhtaç kimsesiz çocukların durumları dikkate alınmıştır.¹¹⁰ 24

104 *Hüdavendigâr*'dan naklen *Devir*, Nr. 9, 11 Şaban 1289. Islahhânelerden mezun öğrencilerin bilgilerini geliştirmek üzere Avrupa'ya gönderilmeleri konusunda belgelere dayanan bir çalışma olarak bkz. Kâmil Su, "Yüz Yıl Önce Teknik Öğretim'de Öğretmen Problemi", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, Yıl 11, S. 125 (İstanbul Temmuz 1963), s. 7-13.

105 *Midhat Paşa Hatıratı...*, c. I, s. 92, 151-152, 210, 218-219, 228.

106 *Devir*, Nr. 1, 2, 3; 3, 7, 9 Recep 1289.

107 Bursa Islahhânesi'nin kuruluş dönemiyle ilgili olarak Abdurrahman Kurt (*Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*), Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998, s. 74-75) ve daha sonraki tarihleri için Mehmed Ziya (İhtifalci), *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul, 1328/1910, s. 20) kısa bilgi vermişlerdir.

108 Reşat Özalp, "Kastamonu Vilâyeti Mektebi Sanayi", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, Yıl 12, S. 142 (İstanbul Aralık 1964), s. 4-7.

109 C. Öztürk (Arşiv kaynakları ve dönemin basımına dayanarak) A.g.mak., s. 432; İzmir, Kastamonu, Trabzon Islahhâneleri için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 263, 270, 271, 291.

110 Mekteb-i Sanayi için bkz. *Midhat Paşa Hatıratı...*, c. I, s. 62-64; Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. I, s. 745-748; Aynı Yazar, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 632-637; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1930, s. 121-124; Adnan Giz, *Belgelerle Sanayi Tarihi İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu*, s. 20-22; Enver Ziya Karal, A.g.e., s. 210-211; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, İstanbul: Alfa Basın-Yayın, 1999, s. 150-151; Bayram Kodaman,

Şaban 1285/10 Aralık 1868 tarihli nizamnâmesinde bu durum açıkça tespit edilmektedir. Nitekim 3. maddede okulun dahilî ve haricî yani yatılı ve gündüzlü olmak üzere iki kısma ayrıldığı, dahilî şubeye alınacak öğrencilerin on üç yaşından küçük olmak şartıyla, sayıları 500'e kadar çıkabileceği belirtilmişti. Haricî şubeye kabul edilecek öğrenciler ise, diğer bazı şartlar yanında 30 yaşını geçmemiş olacak, toplam sayıları ise 200'ü aşmayacaktı. Yetim, öksüz ve bakıma muhtaçların tercihen dahilî şubeye alınacakları 16. maddede gösterilmiştir. Suç işlemiş küçükler de uygun şartlarda Mekteb-i Saniyî'nin dahilî şubesinde bulundurulacaklardır.¹¹¹

Osmanlıların, özellikle son dönemlerinde, yetim ve genel olarak bakıma muhtaç çocuklarla ilgili daha birçok önemli çabanın gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Her biri hatırlanmaya ve kendilerinden ilham alınmaya lâyık olan bu çabalarla, neticelerinde kurulan müesseseler, bizim bu tebliğimiz için belirlediğimiz sınırları aşacağından, bunların ancak isimlerini belirtmekle yetinmek istiyoruz.

Osman Nuri Ergin ve arkadaşlarının haklı olarak ülkemizin ilk halk mektebi şeklinde nitelediği *Dâruşşafaka*, Osmanlı son döneminde başlayan hizmet çabalarını günümüze kadar başarı ile devam ettirmiş ve bu ülkenin çok sayıdaki yetim Müslüman çocuğuna hizmet etmiş abide müesseselerimizden biridir. 30 Mart 1864'te faaliyete geçen Cemiyet-i Tadrîsiyye-i İsl-

¹¹¹ “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980, s. 287-296; Rifat Önsoy, A.g.e., s. 115-124; Musa Çadırcı, A.g.e., s. 290-291; Ayr. *Takvim-i Vekayi*, Defa 884, 22 Safer 1284.

Md. 16 “Dahilî şubesine alınacak çocuklar yerli ve yabancı ve İslâm ve Hıristiyan her ne olur ise mütesâviyen kabul olunup sinn ve sanatlarınca şurût-ı âtiyenin bulunması elzendir. Şurût-ı mezkûrenin birincisi alınacak çocuk oniki onüç yaşından yukarı olmamaktır. İkincisi babası ve anası olmayıp öksüz ve yetim bulunmak veyahut bunların birisi olsa da amel-mânde ve fakru zarûret ashabından olması cihetiyle çocuğunun idaresine muktendir olamadığı tahakkuk etmektedir...”. Suçlu çocuklar hk. Md. 18 “Ale’l-itlâk onüç yaşından aşağı olan çocuklardan irtikâb-ı töhmet ve cinayet etmelerine mebnî bâliğ ve mükellef olsa kanunen bir sene ve daha ziyade hapsi lâzım gelen etfâl dahi Hükümetin emr-i resmisiyle mektebin şube-i dahiliyesindeki İslâh Dairesine konulup müddet-i tevkîfinde 59. maddede muharrer şurût üzere muâmele olunacaktır”. Öğretim sırasında öğrenciler arasında din ve mezhep ayrımı yapılmamakla birlikte, dinin öğretiminin yapılması hk. Md. 22 “Her kangı sınıf ve mezhepte olur ise olsun...”, Md. 26 “... tebaa-i Devlet-i Aliyye’den bu sıfatları câmi olan talebe her kangı milletten olur ise olsun mektebe dahil olur...”. Md. 23 “... henüz dahil olan mübtedî çocuklara evvel-be-evvel talim ve tadrîsi lâzım olan dersler usûl-i cedîde üzere Elifbâ ve Amme ve Tebâreke cüzleri ve icabına göre Mushaf-ı Şerîf ve İlmihâl ve Risâle-i Ahlâk ve sair Edebiyat’tır. Yazı dersleri dahi bir miktar Sülûs hattından sonra mutlakâ Rik’a yazısıdır. Sunûf-ı Gayr-i Müslimeden olan etfâl ve şâkirdân dahi İslâm çocuklarıyla birlikte Osmanî lisanı üzere tadrîs ve talîm olunur ve fakat eczâ-yı Kur’âniye ve ilmihal yerine onlara usûl ve kâide-i mezhebiyelerine müteallik kendi lisanlarında te’lifât okutturulur”. Mekteb-i Sanayi Nizamnâmesi, *Düstur*, Tertip I, c. II, İstanbul, 1289, s. 258-276.

¹¹² Özlü bir değerlendirme ve bibliyografik bilgi için bkz. Mehmet İzzet-Mehmed Esad-Osman

âmiyye'nin yardımsever ve ileriye gören Müslüman-Türk üyelerinin, başlangıçta küçük çaplı olsa da samimi çalışmaları sonunda Dârüşşafaka, 1873'te eğitim-öğretimine başlamış ve alanında örnek gösterilebilecek bir okul olmayı başarmıştır. Onun geniş hizmet halkası içerisinde, bir dönem ülkemizin en başarılı telgrafçıları da yetiştirmiş olmasını hatırlamamız yerinde olacaktır.¹¹²

Günümüz insanının çoğunlukla yaşlı ve bakıma muhtaç kişilere verdiği hizmetleriyle tanınmakta olduğu *Dârulaceze* de, 2 Şubat 1896'da başladığı faaliyetini hâlâ devam ettiren ve kuruluşunda yaşlı ve kimsesizler kadar, dilenciler ve bakıma muhtaç çocuklara da hizmet vermeyi öngörmüş ve bunu başarmış bir kurumdur. Dönemin padişahı II. Abdülhamid (1876-1909)'in yakın ilgisini görmüş ve ismi de bizzat onun tarafından verilmiş olan *Dârulaceze*, farklı dinlerden Osmanlı vatandaşlarını hem yönetimine almış ve hem de ayırım yapmaksızın bütün yurttaşlara hizmet vermiştir. Hayırseverlerin yardımları yanında, döner sermaye esasına göre çalışan *Dârulaceze*'de, çocuklar ve çalışması mümkün olanlar halıcılık, dokumacılık, terzilik, çorapçılık, kunduracılık, marangozluk, demircilik ve fotoğrafçılık gibi çeşitli meslekler icra edebilmekteydiler. Yine bu müessesede aynı fotoğraf karesi içerisinde Cami ile birlikte Kilise ve Havra da görülmekteydi ki, bu durum günümüz için bile dikkat çekicidir.¹¹³

II. Abdülhamid döneminde, yetim ve bakıma muhtaç çocuklara yönelik olmak üzere, bazısında bizzat Padişah'ın da katkıları bulunan diğer bir kısım girişim ve uygulama bulunmaktadır ki, bunların belli başlıları 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı dolayısıyla Fatma Âliye Hanım'ın başkanlığında kurulan *Cem'iyet-i İmdâdiye*,¹¹⁴ Süleyman Paşa'nın kızı Sabiha Hanım'ın başkanlığında 1908'de kurulan Esirgeme Derneği ve bizzat II. Abdülhamid'in himayesindeki *Dârü'l-Hayr-i Âlî* (1903-22 Ağustos 1909)'dir.¹¹⁵ Bu vesile

Nuri, *Dârü'ş-Şafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul, 1927; Nesimi Yazıcı, *Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar*, s. 52-53; Ayr. bkz. Nazif Öztürk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyal Yardımlaşma Kurumları*, s. 67-71; Halis Ayhan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kurulan Cemiyet-i İlmîyye'lerin Eğitim ve Öğretim Çalışmaları", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 262-264.

113 Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul, 1996; Hidayet Y. Nuhoglu, "Darülaceze", *DİA*, c. VIII, s. 512-514; Nazif Öztürk, A.g.mak., s. 71-72.

114 Bu sırada şehit çocukları ve malul gaziler için düzenlenen yardım faaliyetleri bir yüksek lisans tezi çerçevesinde incelenmiş bulunmaktadır. Bkz. Fatma Göçer, *II. Abdülhamit Döneminde Bir İâne Örneği: 1897-1898 Yılı Şehit Çocukları ve Malul Gaziler İânesi*, Ankara, 2003, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

115 Cüneyd Okay, "Meşrutiyet Döneminde Savaş ve Çocuk", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 492-493; Nadir Özbek, "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darü'l-hayr-i Âlî", *Tarih ve Toplum*, c.XXXI, S. 182 (İstanbul Şubat 1999), s. 11-20.

116 Özlü değerlendirme için bkz. Nazif Öztürk, A.g.mak., s. 62-63;

II. Abdülhamid'in kurduğu ve günümüzde Şişli Çocuk Hastahanesi olarak hizmetini sürdüren Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âlî'sini de hatırlamamız yerinde olacaktır.¹¹⁶

Bu dönemde önemli bir sivil girişim olmak üzere ve çocukları çok yönlü korumayı öngören *Himâye-i Etfâl Cemiyeti*'ni de hatırlayabiliriz. 6 Mart 1917'de kurulan ve 1923'e kadar hizmet veren Cemiyet, hizmet alanını İstanbul'la sınırlamamış, Anadolu'ya da açılmış, ayrıca kadınlar burada faal görev almışlardır. Kuruluş aşamasında hedef "*cins, mezhep ve milliyet*" ayrımını yapmaksızın bütün çocuklara hizmettir.¹¹⁷

Özellikle Osmanlının son yıllarında artan savaşlar ve bunun sonucunda çok fazla yetim çocuğun ortada kalması, yöneticileri yeni çareler aramaya yöneltti. İşte bu arayışların sonucu olarak Balkan ve Birinci Cihan Savaşlarında kimsesiz kalan çocukları barındırmak, onlara meslek edindirmek amacıyla 24 Kasım 1914'ten itibaren yetimler yurdu, yetimhâne anlamına gelen *Dârüleytâmlar*, kuruldu. 2 Nisan 1917'den itibaren devlet himayesine alınan *Dârüleytâmlar*, Cumhuriyet dönemine kadar ülkenin bakıma muhtaç çocuklarına hizmet vermeye devam ettiler.¹¹⁸

Osmanlı son dönem tarihinde, günümüzün Kızılay'ını da, ülke içerisinde veya dışarısında olmasına bakmaksızın, her yaş ve cinsiyetten muhtaçlara, bu arada doğal olarak çocuklara da hizmet eden bir kuruluş olarak hatırlamamız gerekir. Bilindiği gibi bizim toplumumuzda, ilk dönemdeki ismiyle Hilâl-i Ahmer'in köklerini, 11 Haziran 1868'de kurulan Mecerûhîn ve Marzâ-yı Askeriyeye Muâvenet Cemiyeti'ne kadar uzatmak mümkündür. Fakat bu cemiyetin yeterli performansı gösterememesi dolayısıyla Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti), esas olarak 14 Nisan 1877'de dönemin padişahı II. Abdülhamid'in himayesinde tekrar kurulmuştur. Bundan sonra da çeşitli nedenlerle ve muhtelif defalar, Kızılay'ın çalışmaları yavaşlamış, aksamış veya tamamen durmuş, bu sebeplerle de onun için yeni başlangıçlar yapılması gerekmiştir ki, bu yolda 24 Mayıs 1897 tarihi ikinci kuruluş, 20 Nisan 1911 tarihi ise üçüncü ve günümüze

117 Özlü değerlendirme için bkz. Nazif Öztürk, A.g.mak., s. 64-66; Cüneyd Okay, "Osmanlı Devleti'nde Kimsesiz çocukları Barındırmak İçin Kurulan Bir Kurum: Himaye-i Etfal Cemiyeti (1917-1923)", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 496-503. Yazar bu konuyu ayrı bir kitap halinde de değerlendirmiştir. *Belgelerle Himâye-i Etfâl*, İstanbul: Yüle Yayınları, 1999.

118 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, c. IV, s. 1548-1552; Ali Rıza Erkan, "*Darü'l-Eytâmlar*", HÜ. Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi, c. V, S. 1 (Ankara 1987), s. 61-70; Hidayet Y. Nuhoğlu, "*Dârüleytâm*", *DİA.*, c. VIII, s. 521; Cüneyd Okay, "Meşrutiyet Döneminde Savaş ve Çocuk", s. 492-494; Yasemin Okur, *Daruleytamlar*, Samsun, 1996, 19 Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

kadar hizmetlerinin kesintisiz sürdüğü üçüncü kuruluş olarak değerlendirilmektedir.

Kızılay veya başlangıçtaki ismiyle Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile ilgili olarak hatırlanması gereken diğer bir kısım husus varsa da, bizim buradaki bakış açımızdan ihmal edilmemesi gereken noktalar içerisinde, teşkilâtın kuruluş ve gelişmesinde, Müslümanlarla beraber –toprakları bol olsun- Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının katkılarının da unutulmamasının gerektiğidir. Yani bu insanî çabanın içerisine Müslüman Osmanlı yurttaşları yanında, Rum, Ermeni ve Yahudiler yani Hıristiyan ve Musevî yurttaşlarımızdan da katılanlar bulunmuş, böylece barış içerisinde bir arada ve aynı idealleri paylaşmış olarak yaşamının pek değerli örneklerinden birini vermişlerdir. Bir diğer husus, hizmetin gereği olarak ortaya konan güzellikte, bu ülkenin her dinden erkekleriyle birlikte, yine her dinden ve etnik kökenden kadınlarının da, hem de çok etkili bir biçimde rol sahibi olduklarıdır.¹¹⁹

Şüphesiz dikkatli bir tarama sonucunda bunlar haricinde daha pek çok ve dikkate değer örnekle karşılaşmamız mümkün olacaktır.¹²⁰ Bu durumda günümüz Müslüman Türk insanına düşün görev, her halde geçmişinden aldığı ilham ve güçle istikbale bakabilmek ve zamanın gerektirdiği yeni örnekleri ortaya koymaktan geri durmamaktır.

119 Kızılay ve çalışmaları için bkz. Zuhâl Özyayın, “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Çalışmaları”, *Türkler*, c. XIII, s. 687-698; Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a*, Ankara, 2000; Mesut Çapa, “Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti”, *Osmanlı*, c. V, s. 129-143; Mesut Çapa, “Kızılay”, *DİA.*, c. XXV, S. 544-546.

120 Bir örnek olmak üzere, dönemin resmî bölge gazetesi *Karesi*’ye dayanılarak tarafımızdan derlenen, Edremit’te gayretli kaymakamlar Hicabî ve Şehit Hamdi beylerin gayretleriyle kurulmuş olan *Yetim Yuvası*’nın inşa çalışmalarıyla Mevlit Kandili’ne isabet eden 26 Ocak 1918’de törenle açılmasının öyküsü hatırlanabilir. Nesimi Yazıcı, *Az Okunan Kitapta Bir Sayfa Olmak*, Ankara, 2003, s. 124-129.